

Jól éltünk hajdanán!

A minnesang költő, Walter von der Vogelweide írta e címünkül választott, fájdalmas, nosztalgikus kijelentést, „ó jaj, hogy eltűnt minden...” kezdetű Elégiájában. A megöregedett lovagköltő keserves, viszontagságos jelenében, ahol az élet olyan, hogy „keresztény ember még ily gyászosan nem élt”, a címadó három szó csak egy fájdalmas, zárójeles megjegyzés a versben, utána vessző az írásjel. A művet magyarító Radnóti ^{magyarításból} szövegű, zárójelbe téve fordítja e fél sort, de utána, talán mert annyira átérezte Vogelweide nosztalgiáját egy régmúlt, boldogabb kor iránt, a fájdalmas indulatot kifejezendő, felkiáltó jelet tesz.^{1/} Az ő eddig látott költeményei^t, az eltűnt időbe nézőket, szintén áthatotta valami ilyesféle nosztalgia.

Vogelweide költeményéről írja Keresztury Dezső: „/.../ fájdalmas, komor és mégis felemelő utolsó verse, a mindent megőrülő elmúlás és az emberi gonoszság örvényében földoklő nagy lélek rettenetét elzokogó Elégia, Ó jaj, hogy eltűnt minden...”^{2/} Ennek az érzésnek első erős tükrözését Radnóti Miklós költészetében azonban a bori verseknél valamivel korábban kell keresni. Vogelweide írja:

Most íme fölriadtam és oly idegen
mit úgy ismertem én még akár a tenyerem.
Az emberek s a táj, amelyet úgy szerettem,
gyerekkorom kalandos vidéke ismeretlen.

Ilyenné lesz az Erőltetett menet Vogelweidétől is ihletett víziójában az elpusztult otthon, — otthonok. De a haza, amelyről így ír, „nekem szülőházam e lángoktól ölelt / kis ország, messzeringó gyerekkorom világa. / Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngé ágá”, a gyerekkor e „kalandos vidéke”,

a költőnek kedves táj és emberek, a pilóta számára lesznek idegenek; és ő az, aki idegenné teszi pusztításával az otthonot, az otthonokat, a hazát a Nem tudhatom /...-ban. Pusztul hát a hon, „messzeringó gyermekkorom világa” /Radnóti versében/, „gyermekkorom kalandos vidéke” /Radnóti fordításában/. Mert a „gyermekkorom kalandos vidéke” metafora nem Vogelweidésé, hanem az övé. Saját érzéseit, nosztalgiáját vetítette rá a lefordított vers érzésvilágára. Az a vidék, az a hön szeretett táj és azok az emberek pusztulnak itt, „mit úgy ismertem én még, akár a tenyerem.” — írja Vogelweide. És Radnóti?

Itthon vagyok. S ha néha lábamhoz térdepel
 egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
 tudom, hogy merre mennek, kik mennek az uton,
 s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
 a házfalokról csorgó, vöröslő fájdalom.

Az Erőltetett menet a már az 1. Razglednicánál említett, Žagubicából Borba tartó menetelés hatására született, a bori központi lágerben, szeptember 15-én. Benne van azonban nemcsak a menetelés emléke, hanem a bori légerek embertelen főparancsnokának az a később beváltott fenyegetése is, hogy, aki hazafelé a menetben lemaradna, azt agyonlövik. Elszenvedett mult és előttük álló bizonytalan jövő tartozik e vers ihletői közé, mondja mindezek alapján Tolnai Gábor. Elcsigázott emberek menetelése az indíttatása e versnek. A nibelung-sorok cezurái, mint Bori Imre írja, a kigyózó országut képét sejtetik. ~~És~~ ^{múltán mondja} ~~és~~ Lator László, hogy eme epóciások a menetben résztvevők színló, kifuló lélokszotót is őrzékolttetik, amint ezek újra és újra megtörik az egyes sorokat. 3/

Bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet,
de mégis útnak indul, mint akit szárny emel,
s hiába hívja árok, maradni úgyse mer,
s ha kérdezed, miért nem? még visszaszól talán,
hogy várja őt az asszony s egy bölcsebb, szép halál.
Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok
fölkött régóta már csak a perzselt szél forog,
hanyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa,
és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.
Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szivemben hordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon;
ha volna még! — s mint egykor a régi hűs verandán
a béke méhe zöngne, míg hül a szilvalekvár,
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen,
és Fanni várna szökén a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan a lassú délelőtt, —
de hisz lehet talán még! A hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!

Nem gondolhatjuk az értelemben a végsőig hinni akaró költőről,
hogy a vers indításában kétszer is hangsúlyozott 'bolond' jel-
zővel ne akart volna többet érzékeltetni, mint elkoptatott,
közhelyszerű igazságot. „Bolond, ki ... fölkél ... bolond a
jámbor ...” Bolond, aki még hinni tud a vieszatérésben, a most
visszaálmodott, egykori, békés, boldog életben. Bolond, mint
amaz ember, akiről 1938-ban írt „Pax alma veni ...” című glosz-
szájában. — Egy szökött őrült fára mászik, s felszólít min-
denkit, hogy parafadugóikat szolgáltatassák be neki, mert azok-

kal akarja betömni a világ összes fegyvereit, — hozza az ujság.
„Cigaretára gyujtok, és újra elolvasom a hirt. Dédelgetem,
szinezem magamban a képet. Egy ember a fa tetején békességet
kiált. Egy ápolit végre nem Napóleonnak, nem japán császárnak
képzeli magát. Majd borzongani kezdek és óvatosan körülnézek.
Nyár elején felkapaszkodtam egy dobogóra s békehimnuszt szaval-
tam egy irodalmi társaság előadóestjén. Nemrégiben pedig le-
fordítottam Tibullus Detestatio belli-jét.

Csak a fatetőn mulna, s a parafadugón? Viselkedés és műfor-
ma kérdése lenne az egész?"^{4/}

Tizenkettedik századbeli sorok ritmikája, a reformkor, kivált
Kölcsey és Vörösmarty nyelvének archaizmusával ékesítve.^{5/}

„földre rogyván fölkel” — halljuk a régiség szavait alliterál-
ni. — „de mégis útnak indul, mint akit szárny emel” /az ember-
feletti erőfeszítés jelképeként/. — A táncművész, Nagy Etel
emlékére irt Ősz és halálban olvassuk: „S miféle szárnyas aka-
rat emelt? / mit láthattál, micsoda égi jelt?” A Negyedik eclo-
gában még elvontabb a jelkép: „szállj fel, te súlyos szárnyú
képzelet.” A Nyolcadik eclogában azonban már ikertestvére a szó-
kép az itt látottnak: „/.../ Szárny emel-é, avagy üldöz az el-
len? / Szárny emel, indulat úz /.../”

de mégis útnak indul, mint akit szárny emel,
s hiába hívja árok, maradni úgyse mer,
s ha kérdezed, miért nem? még visszaszól talán,
hogy várja őt az asszony s egy bölcsőbb, szép halál.

„még visszaszól talán, — egy bölcsőbb, szép halál.” — Bizony-
talan, hogy válaszol-e még, olyan bizonytalan, mint a 'talán-
halál' asszonánca, vagy e vers minden reménye. /De e vers nem-
csak oly bizonytalan, hanem oly szép is, mint ez az asszonánc./

Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok
fölkött régóta már csak a perzselt szél forog,
hanyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa,
és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.

A pusztító háboru valóságán — ha nem is feltétlen hatásként —
mégis mintha Vogelweide verséből szüremlene át valami.

Ki akkor víg barát volt, ma sír felé hajol,
erdőt írottak erre, amott bedőlt major

Az első idézett Vogelweide-sor, az emlékezés, a sirhoz közeledő,
egykori, víg barátokra az A la recherche... -et idézi fel /„ami-
kor még vígan szürkebarátot / ittak a fürge barátok... "/, a má-
sodik pedig hívja az Erőltetett menet egy sorát.

Erdőt írottak erre — eltört a szilvafa
amott bedőlt major — hanyattfeküdt a házfal

S ha Vogelweidénél bedőlt major helyett tűz pusztította mezőről
olvasunk is eredetileg /vereitet ist das velt/ — ez nem csök-
kenti, hanem erősíti a minnesang költő „jelenlétét”, vagy leg-
alábbis fordításának itteni sugárzását. Hiszen az eredeti kép
riasztó hangulatát is ott érezzük Radnóti háborus leírásában:
„mert ott az otthonok / fölkött régóta már csak a perzselt szél
forog”.

Majd ismét a XIX. századi hang:

és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.

Kedves szava volt néki a 'hon', talán lefordíthatatlan értelmi-
érzelmi töltésével. Néki, a száműzött embernek.

Búbánattól ütötten

járkállok most naponta

hazámban száműzötten /.../

/Dal, 1939. június 7./^{6/}

Vagy néhány nappal korábban, a Csütörtökben:

Prágában JM ölte meg magát,
honában hontalan maradt, /.../

Kiálthat-é a végtelen előtt,
ha véges útja véget ért;
a hontalan vagy láncon élő
kiálthat-é az életért?^{7/}

Bori Imre jól látja az érzés lényegét, „amelynek első lépése a Csütörtökben megfogalmazott »honában hontalan maradt« gondolata, a Kölcsey Himnuszának ismert sora parafrázisaként, a »hazátlan maradt« tényszerű kihangzásával, ^{hogy a} »magamban van honom« /Ha rámfigyelsz .../ keserűbb gondolatában csucsosodják." ^{8/}

Bár beletörődésről szó sincs: „segíts szabadság, / ó hadd jellem meg végre honnomat!" /Negyedik ecloga/. És ezt, akár a Csütörtök idézett sorait, a gondolat parafrázisán túl is, írhatta volna Kölcsey Ferenc. Mint ahogy e sor hallatán — „és félelemtől bolyhos a honni éjszaka" — a magyar olvasóban megszólal Zrinyi dala

Itt van a hon, ah, nem mint a régi;
Pusztaságban nyúlnak el vidéki,
Többé nem győzelme honja már /.../

És még erőteljesebben Zrinyi második éneke:

Te lásd meg, ó sors, szenvedő hazámat,
Vérkönnnyel ázva nyög feléd!
Mert kánya, kigyó, féreg egyre támad,
És marja, rágja kebelét.

Radnóti pedig a rettenet képei után, a mult boldog emlékeit idézvén, mintegy felfokozza az idő prousti varázsát. Belépteti a versbe az egyszerre jelenlévő hármas időt, jelen, mult és jövő

egységét, imígyen:

Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben hordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon;
ha volna még! — s mint egykor /.../

Az óhaj, hogy hihesse: a jelenben van, vagyis megmaradt az
otthon, a hely a majdan visszatérőnek. Eleddig jelen és jövő
együtthatása. Ehhez kapcsolódik a mult: „Ha volna még! — s
mint egykor” /volt/. Itt lép be jelen és jövő mellé a mult,
az emlékezés ~~prosa~~ ideje. Itt indul meg az emlékezés, itt
támad föl az idill, itt próbál megnyugvást találni a lélek.
Az emlékezés multjának, a béke idillumának jövővé válása
azonban bizonytalan. Ez a bizonytalanság az előzményekből ered,
— „ó, hogyha hinni tudnám”; „ha volna még!” — és fenntartja
azt az idilli képekben szereplő igék feltételes módja.^{9/} A
költő pedig a multtal ekképp jellemzi az óhajtott jövőndőt:

ha volna még! — s mint egykor a régi hűs verandán
a béke méhe zöngne, míg hül a szilvalekvár,
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen,
és Fanni várna szőkén a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan a lassú délelőtt, —

Olyasféle idilli hangulat ez, mint Tibullus — Radnóti fordí-
totta, s idézett glosszájában említett [✓] művében, a Detestatio
belliben, a háboru ^{okozta} ~~hazugság~~ már látott terméketlenséggel szem-
ben a termést és szerelmet hozó béke.

Addig lakja mezőnket a hőszinü Béke. A szántó
ökröt is ő fogta hajdan a járom alá:
ő kötözött venyigét és rejtett mézet a fűrtbe,
s holnap a vig apa már tölti fiának a bort:
békeidőn a kapák és ásók fénye ragyog, míg

rozsa emészti sötét zugban a fegyvereket...

Álmos a csöppnyi család; viszi már haza a berek áldott
fái alól a paraszt s ittasan áll szekeren.

Vénusz harcai forrnak /.../

Jöjj hát áldott Béke! kalászt lengess a kezekben,
s tiszta fehér öledet fedje be drága gyümölcs.

/Jöjj hát áldott Béke! = Pax alma veni! — az idézett Radnóti-
glossza címe./

S hasonló az idillum a Himnusz a békéről soraiban:

Nyarakra gondolunk s hogy erdeink
majd lombosodnak s bennük járni jó,
és kertjeinknek sűrű illatában
fáján akad a hullni kész dió!

És idézhetnők akár teljes egészében a már látott Veresmartot
is.

A sötét színezetű bori versek közepette itt a színeket meg
sem számolhatjuk. Szin a hűs veranda, szin a méh, a szilva-
lekvár, szinek serege az álmos kerteken napozó nyár végi
csönd /a napsütötte nyárvégi kertek a csend szinesztéziájában/,
a lomb, a gyümölcsök, és szin az árnyék, a rőt sövény is szin,
s a szőke Fanni is az. Simulékonyabbá válnak az idillben a
rimék is. Az első kettő, 'verandán — lekvár', még távoli
asszonánc csupán, a 'kerteken — meztelen' már egészen köze-
li, hogy a 'sövény előtt — délelőtt' már tiszta rimként si-
muljanak egymáshoz. És a költőnek annyiszor megénekelt, ked-
ves holdja, a bizonytalanságban még biztatást is ad.

de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek!

Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!

Az eltűnt idő emlékei táplálta szép reményeket azonban össze-
törte az a tragikus végkifejletű út, amely Borból hazafelé ve-
zetett, s amelynek költői dokumentuma Radnóti Miklós utolsó há-
rom Razglednicája.

III.

„NÉZD A VILÁG APRÓ REBBENÉSEIT”

A címül választott sor felszólítása — amely az Eső esik. Föl-szárad,.. című Radnóti-versből való — a költő művészi hitval-lásának lényeges eleme. Bálint György már ⁽¹⁾ Pogány köszöntőről irván észreveszi: „Radnóti Miklós a költői Kleinkunst avatott művelője, apró hangulat^{jezdül}kések~~ek~~ből, egy felrajzolódó sziluett-ből, egy távoli felbukkanó asszociációból, egy billentyű leüté-séből finom és színes érzésskálát^{ka} tud kiépíteni”.^{1/} 1936-ban pedig Radnóti irt cikket barátja, Bálint György Az idő rabsá-gában című könyvéről. Mint az Ikrek haváról szólva mondtuk, a cikk summája, hogy a hős az, aki nem emigrál az időből, hanem a korban él, az idő rabságában. Ez pedig helytállást, fegyelmet és harcot is jelent — olvassuk. É mindez művészi eszközökkel, „a pontosság rácsodálkozásával” történik, — írja a költő.^{2/} És értelmezi e fogalmat Bálint György idézésével: „nem igaz, hogy egyes dolgoknak nincs jelentőségük. Minden jellemző vala-mire, minden kifejez valamit. A legapróbb mozzanat is tünet, vagy ha úgy tetszik, bünjel.” Vagy — fűzi hozzá Radnóti — jelkép. És jellemzi Bálint György írásait: „a mindig jelenlevő liraiság és ez a sajátos csodálkozás, mely a pontos ábrázolás-ban nyilvánul meg, adják stílusának külön és különös ízét.”^{3/} Ez a világ, amit itt felvillant a költő, és ami az ő művésze-tét is kíséri, a mikrokozmosz világa.^{4/} E világ ábrázolása le-het miniatűr nagyságu, de lehet freskó méretű is.^{5/} Am benne az alkotóelemek önállóan is képként léteznek, így szolgálják a mű egészét, vagy egy-egy nagyobb képi egységét, amely jelen-tésében nem e részek tablószerű „felsorolását” mutatja, hanem valami mást, újat, a külön is élő részek összessége alkotta

uj kompozíciót. Mindez pedig pontos megfigyeléssel, „a pontos-
ság rácsodálkozásával”. Ilyen festői módszerrel alkotta példá-
ul számos művét a Radnóti igen kedvelte Marc Chagall. Baróti
Dezső említi egy Radnóti-vers elemzésében Vasárnap című fest-
ményét, ahol a középben felvillan Párizs, a tábla egyik
perifériáján pedig egy ukrán falu. Párizs fölött, mint egy égi-
test, egy szerelmespár. Pontos csodálkozás. S mindez a többféle,
külön is jelentéssel bíró ábra a vásznon együtt egy kompozíci-
ót ad, Chagall egy érzéskompozícióját. Ez a világ a mikrokoz-
mosz világa.^{6/}

~~A pontos vers pedig, amelyben a mikrokozmosz
egy-egy darabja, a világ apró részletei, a művésznél a világról
alkotott különféle megfigyelései érvényesülnek, a mikrokoz-
mosz képek tenetét az összkompozíció.~~

A Pontos vers az alkonyatról /1934/ programszerű megvalósi-
tása a pontosság rácsodálkozásának. Ehelyütt a legtisztább ta-
lán a mikrokozmosz világa. Sok kis kép. „Kigyúlt a víz alatt
a tűz” — a lemenő nap vöröse csillan meg a Tiszán, „és sűrűbb
lett a parti fűz”. — Egy kép egy szakaszban. „Az este jó s a
Tisza csak / locsog a nagy tutajjal itt”, „s akit / figyelget:
a bujdosó nap”. — Egy kép e szakaszban is. S a nap

búvik magas füvek között,
pihen a lejtős földeken,
majd szerteszáll és hirtelen
sötétebb lesz az út fölött.

Füvek, földek, út. Egy kép is lehetne, de a nap mozgása három
képre osztja a látszólagos egyet. Újabb képet hoz a szálldozó
sötétben tüntető két pipacsról szóló két allegorikus strófa is,
~~az ég szuronyos felhőjével egyetemben.~~ A záróversszak pedig,
az estévé váló alkonyat „feketén pillant a Tiszán / s beleheli
a partokat” — ismét egy kép. És micsoda képek ezek! Az Újhol-

dat a fametszetével azóta világhírűvé lett Buday György illusztrálta — nem utolsó sorban a mikrokozmosz téhnéjének jegyében —, de megtehetné volna Chagall is. ^{7/} E sok, szám szerint hét kép egyszerűen elképzelhető egy vásznon. Mindez az avantgard, kivált a szürrealizmus öröksége, amely — mint már a Hetedik ecloga és az 1. Razglednica olvastán is láttuk — nyomokban végig kíséri a klasszicizálódott költőt pályáján. De ha ilyen mikrokozmosz elrendezésben hagyományosabb eszközökkel fest képet a költő, úgy az már nem lesz szürrealista alkotás. A Pontos vers az alkonyatról, a mikrokozmosz kompozíció szürrealisztikus öröksége ellenére is jobban emlékeztet Juhász Gyula magyar táji impresszionizmusára, mint bármilyen, az impresszionizmus utáni, avantgard törekvésekre.

A költő fogékonysága „a világ apró rebbenései” iránt, kiérezhető tanulmányaiból, tul a Bálint Györgyről írottakon is. 1937-ben szép esszét ad közre Babits Mihály Ujabb versek ciklusáról. Itt is kutatja a mikrokozmoszt, nem függetlenül lélek és forma egységétől. ^{8/} „A lélekről lehullottak a diszek. Tudatos vetkezés volt ez /.../ A meztelen ember is közelebb kerül a világ apró, meztelen dolgaihoz /.../” — olvashatjuk, majd megismerjük, miként fejlődik a mikrokozmosz világa monumentálissá, hogy onnan önmagához térjen vissza. „Minden apróságtól a végtelen látomásig jut el a költő és a látomásnak újra pontos érzékeltetés a vége.” És idéz A meglódult naptárból:

A kajsi is leszedve rég, folyékony
arannyá főtt. Langy körte és dicső
őszibarack pompáz a törpe fákon,
roncs férj karján virágzó húsu nő.

Kéjenc darazsak szája marja. Szilva
elég van az idén, kékell a lomb.
A mandulának keskeny tokja nyilva.
Már jár a róka, kerepel a domb,
érik a szőlő.

/Pomóna tánca/

Hasonló képi varázst láthattunk az Erőltetett menet soraiban.

a régi hús verandán
a béke méhe zöngne, míg hül a szilvalekvár, /I/
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen, /II/
és Fanni várna szőkén a rőt sövény előtt, /III/
s árnyékot írna lassan a lassú délelőtt /.../ /IV/

Az I., II., III. kép egy kompozíción belül jelentkezik, a IV. pedig átjárja az előzőeket. A költőt hatyudaláig kíséri ez a mikrokozmosz képszerkesztés. Mint Lator László mondja: „A készülő halál árnyékában új értelmet nyernek a világ apró rebbenései is”. Egyrészt „a szörnyű egészet elviselni nem tudó költő igyekszik belemerülni a vigasztaló részletek szemléletébe”, másrészt „különös jelentőséget nyernek a halálra készülő ember szemében a legjelentéktelenebb dolgok is”.^{9/} Am, tegyük hozzá, nem jelent mindig vigaszt a részek szemlélése. Ha a mikrokozmosz világa csupán vigaszt hozna, nem lenne kitapintható például az utolsó két Razglednicában. A részek pedig ugyanis mindig valamilyen képi, gondolati, érzelmi egésszé állnak össze. Még azután is, hogy „az irótáblák elrepedtek”, és „a valóság, / mint megrepedt cserép, / nem tart már formát”.

Ha a mikrokozmoszban a szépséget, a kallisztikumot keressük, úgy azt az Eróltetett menet után már csak a 2. Razglednicában leljük fel.

Kilenc kilométerre innen égnék

a kazlak és a házak,

/I/

s a rétek szélein megülve némán

riadt pórok pipáznak.

/II/

Itt még vizet fodroz a tóra lépő

apró pásztorleány

s felhőt iszik a vizre ráhajolva

a fodros birkanyáj.

/III/

A vers Cservenkán készült, vagy legalábbis végső formáját ott nyerte el. Az ismét lába alatt érzett hazai föld, az SS-t föl-váltó, őket korábban kísérő magyar keret visszatérése, egy idős magyar tiszt embersége a foglyok iránt, és nyilván mind-ezek következtében is a túlélés reménye tápot adott az utolsó Radnóti-idill, az életműben az utolsó derűs kép létrejöttéhez. Mert ez idill, pipázó pórjaival, rokokó pasztoráljával, mindenek-előtt magyar. A képek önmagukban érzékeltetik ezt. Adalék „csupán” ehhez, noha elengedhetetlen adalék, hogy a munkaszolgálatosok, a számkivetettek, hasonló érzésekkel lépték át Titelnél a magyar határt, mint Lenkey százados és katonái egykoron, ahogy azt Jókai a Baradlay-huszárok hazatérésében megörökítette. — Kőszegi Ábel krónikájában olvassuk:

„Titel. Szeptember 30. A Tisza-hidon kakastollas csendőr áll, magyar zászló leng a határőrség kis épületén. /.../ A sor eleje már magyar földön van.

— Kuss! — üvölt egy keretlegény, mert miközben vonulnak át a hidon, néhányan a Himnusz-t kezdik el énekelni. Aki át-ért, leül pihenni. Sokan sirnak, egyesek a földet csókolják meg.

— Itthon vagyunk! Megmenekültünk!"^{10/}

- x -

Jambikus ez a vers is, mint a többi Razglednica.^{11/} Az első rész két egymással összefüggő, háborus, nyugtalan kép. Kilenc kilométerre tűz, a rétek mentén „riadt pórok pipáznak”. A ’pórok’ archaizmus ugyan, de nem oly mély az oka, mint az eddig látott régies szóhasználatoknak. Olyan alliteráló szavakra volt szükség, amelyek elhelyezhetők e nyulfarknyi /negyedfeles/ jambusi sorban, ~~szóval~~ ^{megmutatván} — Réz Pál ~~szóval~~ megfigyelése szerint — ~~megmutatja~~ az örök népit /a pipázó magyar parasztot/ abban a helyzetben, mikor a szó szoros értelmében csap át fölötté a történelem.^{12/} A riadalom e két képe után azonban felcsillan az idill. Nem a messzi multból táplálkozó emlékezés idillje ama négy sor, hanem a költő elhurcoltatása óta először és utolszor a jelen élményének idilli képét látjuk.

Itt még vizet fodroz a tóra lépő
apró pásztorleány
s felhőt iszik a vízre ráhajolva
a fodros birkanyáj.

Bukolikus, idilli ez a kép, de a riadalom halovány árnyéka idevetül. Mert ilyen ugyan a kép „itt még”, — de láttuk amottan a tűzvészt és a riadalmat. És ki tudja, itt még meddig lesz ily szép a világ? Mert itt igen szép a mikrokozmosz e kicsi, teremtett világa. Olyan, mint egy rokokó szelencén a festett porcelán- vagy zománcminiatura. Játékos jelzős szerkezetek /apró pásztorleány; fodros birkanyáj/; — könnyedség /tóra lépő/; — a ’fodroz’ ige és a ’fodros’ jelző játszi összehangzása pedig rimszerű élményt is sejtet.^{13/}

s felhőt iszik a vizre ráhajolva
a fodros birkanycáj.

Amióta az ember fölfedezte, hogy a sima vízfelület tükrözi a víz környezetét, és amióta költők élnek az emberek között — akiket a természet e kisdéd játéka különösen gyönyörködtetnek; hiszen a természet ilyenkor az ő mesterségüket üzi —, azóta az ilyen tükrözések megéneklése nem ritkaság. Így volt ez a mi irodalmunkban is. A kedvesével csónakázó Himfyt talán legszebb énekére ihlette — „és alattunk és felettünk és bennünk is a menny volt” —, Vajda Jánost pedig bizonyosan legszebb dalára.

Nap alattam, nap fölöttem,
Aranyos, tüzes felhőben,
Lenn a fénylő vitzükörben.

/Nádas tavon/

A pajzán Csokonai így, a víz tükreben leste meg meztelenül fürdőző kedvesét; a koszorus költő, Vörösmarty nemkülönben. Vagy idézzük a Radnóti kedvelte Hölderlin néhány sorát, az ő fordításában.

Úgy éltünk mi, akár a szerelmes hattyuk a fényben,
csöndesen uszkálnak, ringnak a fodrokon át,
s nézik a tó tükren az ezüst felhők vonulását,
míg hűvös éteri kék fodroz a testük alatt /.../

/Menon panasza Diotimáért/

S e sorokhoz, és persze a 2. Razglednica pasztoráljához simul a halált annyiszor megszólaltató Georg Trakl XX. századi bukolikájának egy kis részlete is, ugyancsak Radnóti tolmácsolásában.

Amott a puszta dombon egy kereszt ül;
rozsdás erdőn bolyong a nyáj fehérén.
Egy felleg huz a tó tükrén keresztül;
a földműves pihenni tér be épen.

/Magános ósz/^{14/}

Radnóti persze saját verseiben is elgyönyörködött már eddig is
a természet ilyesféle költői játékaiban.

a gazdagok hattyas tavain újra
fehér madarak úsztak csak és az ég!

/Télre leső dal, 1930/

„Kigyúlt a víz alatt a tűz” — olvastuk az imént a Pontos vers...-
ben /1934/.

A tócsa loccsan és a hold
a víz alá bukik.

/Hajnaltól éjfélig; Éji mozgolódás, 1938/

Feljött a hold.
A vízre csillagok csorogtak,
mert este volt.

/Trisztánnal ültem, 1939/

S az ég a tengert tükrözi,
a tenger az eget.

/Ugyanott/

Vagy az egyik legszebb, amely jelképes voltában mintegy magya-
rázza, hogy annyi szenvedés, szomorúság közepette a lélek hogy
teremtheti meg néha mégis az idill varázsát.

Sötét a bánat kútja s mint a jég,
de tükrén mégis ott borzong az ég,
mélységbe hullott életem elé is
így tartja védő két kezét a kék.
A bánat így emel fel égre mégis.

/Ha rá figyelsz... 1942/

Végezetül pedig az utolsó, amelyet elhurcoltatása előtt fejezett be, s amely anapesztyusokkal lebeg, valóban álomian.

Ha az éjszaka korma lecsöppen,
ha lehervad az alkonyi, égi szeszély:
fonogatja fölöttem a mélyvizi csöndben
csillagkoszorúit az éj.

Ha a hold feje vérzik az égen
s gyűrűző köröket ver a tóban a fény:
átkelnek az árnyak a sárga vidéken
s felkúsznak a domb peremén.

/Álomi táj, 1943. október 20 -
1944. május 16./

De nem tartotta már feléje védő két kezét senki és semmi. „tudom, nem véd meg engem / sem emlék, sem varázslat, — baljós a menny felettem /.../” — olvastuk a Sem emlék, sem varázslat soraiban. Az a kék már soha többé fel nem borzong, az ég már ki nem derül a 2. Razglednica után. Kimerítő menetelések, a menetet seprő SS-golyók füttyszava, véres vizelet az utitársuk, — ahogy Tolnai Gábor feltárta a 3. Razglednica „valóságanyagát”.

Az ökrök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vizelnek,
a század bűzös, vad csomókban áll.
Fölöttünk fű a förtelmes halál.

Ha kutató egyszer vállalkozna arra, hogy a rutnak, mint esztétikai kategóriának a megnyilvánulásait felkutassa irodalmunkban, úgy e négysoros versnek megkülönböztetett helyet kellene adjon. És az életrajzi háttér ismeretében ezt így találjuk rendjén. A Hetedik ecloga láger-képei mellett itt és az utolsó Razglednicánál lehet mindenekelőtt a költő realiztikus ábrázolásmódjáról beszélni, nem pedig — mint ez nálunk divott — egész szabadversek utáni korszakát valamilyen vulgáris szemlélet alapján „realistának” kikiáltani.

Az ökrök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vizelnek /.../

Vér, vér mindenütt. Ime, így lett mintegy valósággá korábbi viziója.

a költő bokáig csuszós vérben áll már
s minden énekében utolsót énekel.

/Tegnap és ma, 1936/

„a század bűzös, vad csomókban áll.” A csomókban álló emberek már-már élettelenséget sejtetnek. Jól látja ezt Gereben Ferenc, aki a csomókban hulló emberi szőrzettel társítja a képet, József Attilától idézván: „csomókban hull a hajaszála”.^{15/} Számkra inkább kiforgatott fücsomók képzetét hozza e sor. De ha emberi szőrzetre gondolunk — ami szintén valószínűsíthető képzetársítás — idézhetjük újra, persze csak a szemlélet képek rokonsága folytán a Tétova ódából:

mert annyit érek én, amennyit ér a szó
versemben s mert ez addig izgat engem,
míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.

Ugyancsak Gereben utal a 'vad' jelzőre is. „a század bűzös,
vad csomókban áll.” A szó jelentését az elvadultságban látja,
utalva az 1. Razglednicában előforduló „vad ágyuszó”-hoz ké-
pest a jelentéskülönbségre.

A 'vad' szó előfordulása a költő utolsó tiz versében egyéb-
ként sem ritkaság.

Látod-e esteledik s a szögesdróttal beszegett, vad
tölgykerítés, barak oly lebegő, felszívja az este.

/Hetedik ecloga/

Csak messze vagy! Túl három vad határon. /.../

s a folytonos veszélyben, bajban élő

vad férfiak fegyvert s hatalmat érő

nyugalma nyugtat /.../

/Levél a hitveshez/

Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járást /.../

akár vadsodru patakban

gömbölyödő kavicsot, már koptat e röpke idő is.

/Nyolcadik ecloga/

Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul /.../

/1. Razglednica/

a század bűzös, vad csomókban áll.

A hét előfordulásból öt helyütt a 'vad' jelző erőszakot, bru-
talitást, vagy legalábbis keménységet jelent. Csupán két he-
lyütt utal elvadultságra, itt, a 3. Razglednicában a foglyok-

ra vonatkozóan és — mint igazolni próbáltuk — ugyancsak rájuk vonatkozik a Levél... -ben: „vad férfiak”.

A mikrokozmosz világa a 3. Razglednicában is látható. Három sor és mindők egy-egy kép.

Az ökrök száján véres nyál csorog, /I/

az emberek mind véreset vizelnek, /II/

a század bűzös, vad csomókban áll. /III/

Három ténymegállapító ige a sorok végén, — írja Gereben Ferenc. Mindhárom sor alannyal indul, teszi hozzá. És grammatikai megokolással meghuzza a vizválasztót a vers harmadik soránál. Pedig a negyedik sor a három előző képiségét egészíti ki. És nem is csupán akusztikailag.

Fözlöttünk fú a förtelmes halál.

Alliterál a sor, még hozzá jelentéssel. Jelentéssel, ugyanis a 'fú' hangutánzó szó által nem valamilyen megalapozatlan hangszimbolikával van dolgunk /mint Gerebennél sokhelyütt/. Itt valóban érezzük „a borzongató légmozgást idéző végzetes atmoszférát”.^{16/} Ez eleddig akusztikai hatás. De nem hallucináció szüleménye, hisz fözlöttük golyók süvitettek. Így egészül ki a három sor képisége. A halál fuvallata végigjárja a képeket, azokban nyeri el versbéli szerepét. Jól látja Gereben: a 'halál' a vers egyetlen válaszrime, amely alanyként, a halál mindent eldöntő expresszivitását kifejezendő kerül a sor végére.^{17/}

— Három ige a három sor végén. És a negyedik, legborzalmasabb „ige”, ama történést, állapotot, nemlétezést jelentő igei értékű főnév a negyedik sor végén: halál. — „fözlöttünk fú a förtelmes halál.” A halál, mint az ember fölött álló förtelmes hatalom, most közvetlen élmény, de ott kísért korábbi verseiben is. Gyerek és öreg „földrehasal, ha fölötte keringeni kezd a halál” — írja a spanyol polgárháborút idézendő, az Első ec-

logában. — A tehének gazdátlanok,

amíg a gazda mocskos, kis árkokban lapul,
s fölötte érthetetlen rend és halál az úr.

/Csodálkozol barátném, 1941/

És ami már versünk utolsó sorát közvetlenül készíti elő:

A lepkét könnyű szél sodorja, száll.

A fák között már fuvall a halál.

/Negyedik ecloga/

A 3. Razglednicával eljutottunk a halál küszöbére, hogy Radnóti Miklós utolsó versét olvasván át is lépjük azt.

- x -

A munkaszolgálatosok embertelen körülmények között meneteltek Ószivác felé, írja Tolnai Gábor, majd így folytatja: „Ószivác főterén a menetszlopot az SS-ek megállították és átzavarták őket az uttól balra levő, árkon tuli gyalogjáró-^{földútra.)}~~féltára~~ — Kopf nieder! — parancsszó hallatszott. Ez azt jelentette, hogy a menetszlop feküdjék hasra. Az SS-ek további parancsa az volt, hogy /.../ minden /.../ értéktárgyat rakjanak ki; aki ezt nem teszi, agyonlövök.” Majd idézi egy visszaemlékező szavait: „Kiegészítve, szomjasan, a lóvizelettől átítatott iszapot szivtam magamba. Ekkor szinte biztosra vettem, hogy nem sok van hátra. Radnóti ott feküdt közvetlen közelemben”. És így folytatja Tolnai a rettenetes „valós novellát”: „A tér egyik oldalán a katolikus templom állott, az ut közepén vonultak a sváb szekerek. Csend volt: — »Halált virágnak most a türellem.« — Egyik percről a másikra megindult az emberirtás. Egyes lövések, majd sorozatok hangzottak. Egyik munkaszolgálatost azért lőtték agyon, mert mezitláb volt, a másikat, mert még volt cipője, a harmadikat, mert csizma volt rajta.” /Ime,

A farkas és a bárány aesopusi-phaedrusi meséjének XX. századi valós változata, egy új La Fontaine tollára méltóan, ahogy azt Nagy Lajos a fehér terrort gunyolandó megírta volt. Ennél tragikusabb „illusztrálása” aligha képzelhető el ama korántsem véletlen ténynek, hogy miért vonzódott a költő La Fontaine klasszicizmusához. / — „Az SS-ek jártak a hasonfekvő emberek között és lőttek tarkóra. K.I. mögött feküdt egy harmincöt év körüli férfi /.../ Lorsi Miklós, a muzsikus. Odalent Žagubica fölött a hegyekben gyakran játszott részleteket Bachtól, Bartók és Csajkovszkij hegedüversenyéből. Mindenről hajlandó volt lemondani, egyedül a hegedüjéhez ragaszkodott. Most is vele volt, a hátára kötve. Őt azért lőtte tarkón az egyik SS, mert a puskacső alatt sem akart megválni hegedüjétől. Amikor az SS-ek megelégték a vérengzést, ismét parancs hangzott: — Felsorakozni kettesével, az út közepén. — Lorsi Miklós vérzett, de még élt. Próbált felkelni. — Der springt noch auf. — K.I. balról a hóna alá nyult, jobbról Radnóti, hogy átrántsák az árkon. Az egyik SS belerugott K.I.-ba, a térdre rogyott muzsikusba pedig — a két szeme közé — közvetlen közelről ismét belelőtt.” 18/

A költői dokumentum azonban mindebből hét rövid sor. És a háttér nélkül tökélye ellenére sem láthatjuk át tisztán a vers fogantatását. Hisz oly tömör ez az utolsó képeslap. Igaz, minden szükséges közlés benne van.

Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólvés. — Így végzed hát te is, —
súgtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. —
Der springt noch auf, — hangzott fölöttem.
Sárrak kevert vér száradt fülelem.

Solohov Csendes Donjáról írott cikkében, egy letartóztatási jelenetet hozó néhány sornyi szuggesztív idézet után a pontosítás mikrokozmoszát kereső Radnóti így ír: „A letartóztatás sűrű, tragédiás levegőjében ragyog a hideg, pontos kép.”^{19/} Az ő verséről pedig elmondhatjuk: a gyilkosság még sűrűbb és sokkal tragikusabb levegőjében ragyog a rendkívül pontos kép. És a képet értelmező pontos gondolat. Az első két sor két élményből származik. A „mellézuhanam”, a hirtelen földre esés, nyilvánvalóan a „Kopf nieder!” vezényszóval kapcsolatos. De nem marad szemünk a költőn, hisz a 'mellé' igekötő már rámutat egy másik szereplőre. Egy másikra, kinek „átfordult a teste / s feszes volt már, mint húr, ha pattan.” A kép magyarázata pedig egy szónyi kijelentés. „Tarkólvés.” És ez csaknem mindent megmagyaráz. A tarkólvés következtében az idegek öszszerándította test állapotát sejteti a „feszes volt már, mint húr, ha pattan”. A hasonlat, „mint húr, ha pattan”, — jogos Gereben Ferenc feltevése — köznyelvi metaforára utal, az élet hurjának elpattanására.^{20/} De az, hogy e köznyelvi metaforára utaló hasonlatnak az az indíttatása, hogy az áldozat egy — a hegedűjéhez mindvégig ragaszkodó — fiatal zenész, ez a versből ki nem derülhetett volna soha. — Nagy művekben semmi sincs ok nélkül. Minden egyes motiváció azonban nem mutatható ki, még akkor sem, ha a költő mellett ott ül és je-

gyez egy Eckermann. De Radnóti, akinek itt már semmi kétsége afelől, hogy miként is fejezi be életét, számíthatott-e egy „Eckermannra”? 1944-ben, utolsó találkozásukkor, a túlélés lehetőségét latolgató Tolnai Gábornak azt mondta: „— Nincs fantáziátok! —” majd Petőfi hattudalának, a Szörnyű időnek egy strófáját mutatván, azt tette hozzá: „Én biztosan nem maradok meg... ” — Ama strófa pedig így hangzott:

Egy szálig elveszünk-e mi

Vagy fog maradni valaki,

Leírni e

Vad fekete

Időket a világnak?

S ha lesz ember, ki megmarad,

El tudja e gyászdolgozat

Beszélni, mint valának?^{21/}

Hihette-é, hogy „fog maradni valaki, / Leírni e / Vad fekete / Időket a világnak?” Egy fogoly „Eckermann”, aki majd megvilágítja egy hasonlat elrejtett indítékát? Ki tudhatja ezt? De ő költő volt, „aki míg csak él, / amíg csak élhet, formában beszél / s arról, mi van, — ítélni így tanít.” /Ó, régi börtönök/. A forma pedig köti itt is. Hét sornyi a képeslap. Nincs hely /sem indíték/ pátozra vagy magyarázkodásra. A sors most mégis egy „Eckermann” adott /néhány egykori fogoly emlékezését/ és így megtudtuk azt is, amit a forma tökélye horizontunk előtt eddig eltakart.

Mert így láttuk az első két képet és az egyszavas mondatnyi magyarázatot:

Mellézuhanam, átfordult a teste

s feszes volt már, mint húr, ha pattan.

Tarkólvés. /.../

Majd a költő levonja a benne régen élő tanulságot.

/.../ — Így végzed hát te is, —
sugtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan.
Halált virággzik most a türelem. —

Am többről van itt szó, mint a rég tudott tanulság megismétléséről. Bori Imre utal a „nem menekült” és a „nemet intett” Első ecloga-beli magatartásának itteni beteljesedésére.^{22/} Itt ez egészen pontosan érzékelhető. ’Meghalsz. Nyugodtan fekhetsz. türelmednek meglészen a jutalma: — haláloed.’ — Rezignáltság, de nem csupán az. Rezignált önirónia. És ezt még hangsúlyozza Gereben Ferenc észrevétele, az, hogy a „halált virággzik most a türelem” kijelentésben a „türelem rózsát terem” közmondás fájdalmas groteszk prafrázisát sejthetjük.^{23/} Ez hát az írástudó ember türelmének a jutalma, akinek kezében nem pusztító fegyver, hanem íróta, fénye a szellem világa, és a fizikai erőszak elpusztíthatja. E védtelenséget érzékelteti — mint Bori Imre rámutat — Chartres című verse 1937-ből.^{24/}

Kőszent mozdul meg oszlopán, nyolc óra már,
a tompa fény hulló sötétre vár.
S hang szól magasból: testben éltem én,
de mégsem test szerint vitézkedém.

Éj leselkedik; a szent beáll a sorba
holt kőnek újra most. Az álla csorba.
Vihar harapta ki, vagy vasfogu pogány?

Eltűnt.

Kezében tábla volt és fény a homlokán.

E vers olvastán érezhetjük át igazán a Gyökér kapcsán már látott Sírfelirat teljes tragikumát.

„Kőszent mozdul meg oszlopán”?

Csak éltem itt, szegényen s jámboran,
míg végül elástak ide.

Sosem feledtem el, hogy meghalok:
ime.

„S hang szól magasból: testben éltem én,
de mégsem test szerint vitézkedém.”?

Éltem, de élni mindig élhetetlen voltam és
előre tudtam, eltemetnek végül itt /.../

„— csak feküdj nyugodtan. / Halált virágozik most a türelem. —”

A három versben csak az attitűd közös. A megítélés nem. A Chartresban ugyanis a magatartásforma piedesztálra emelt, glorifikált. Ez magából a versből is egyértelmű. S ezt hangsúlyozza még e sorok — „testben éltem én, / de mégsem test szerint vitézkedém” — forrása; Pál apostolnak a korinthusbeliekhez írott II. levele 10. fejezetéből a 2., a 3. és a 4. vers.

„Kérlek pedig, hogy a mikor jelen leszek, ne kelljen bátornak lennem ama bizodalomnál fogva, a melylyel úgy gondolom bátor lehetek némelyekkel szemben, a kik úgy gondolkodnak fölülünk, mintha mi test szerint élnénk.

Mert noha testben élünk, de nem test szerint vitézkedünk.

Mert a mi vitézkedésünk fegyverei nem testiek, hanem erősek az Istennek, erősségek lerontására /.../25/

A 4. Razglednicában azonban a mártírsors glorifikálását hasztalan keressük. A költő fájdalmasan önironikus elmélkedését nyers üvöltés szakítja félbe; a felemelkedni próbáló bajtársra utaló: „Der springt noch auf, — hangzott fölöttem.” És még egy közlés. A Radnótinál oly gyakori önmegfigyelés, — utólszor az életben.

Sárral kevert vér száradt fülelem.

Ez már valóban a nyugalom hangja. A katarzis utáni ítélő nyugalomé. ^{26/} ~~Mint a görög tragédiákban írja Polnai~~ ^{26/} Mert itél itt is. A sárral kevert vér valóságélmény is, de jelképes is. Gyilkosság által kiontott vér keveredik sárral. Besározva, megaláztatottságban ért véget egy ember élete. Önmaga számára is ~~csak~~ csak a gyermekkor játékára visszarévedve képzelhetett el ennél felemelőbb véget.

Már mozdulatlanul lapult az indián,
de izgalom szaladt még sziszegve fönt a fán
s a szél forgatta még a puskaporszagot.
Egy megrémült levélen két vércsöpp csillogott,
s a törzsöm szédelegve tornázott egy bogár.
Rézbőrű volt az alkony. Es hősi a halál.

/Gyerekkor, 1944. január 25./^{27/}

A 4. Razglednica utolsó sora, mint az első két sor is, — kép. A világ apró rebbenéseit figyelő költő még egy pillantást vet magára, utolsó fénykép és halotti maszk helyett.

- x -

A halálvárás viszonylagos nyugalma sem új az életműben. ^{27/} Teljes bizonytalanság, háborus veszély Európában. „Érzékenyen és ünnepelesen élek, ahogy halál előtt szoktak a fegyelmezett, de hívő emberek.” — olvassuk 1936-os naplójegyzetében, amelyet átvesz az Ikrek havában is. ^{28/} — Inkább csak a környezet, a természet nyugtalanságával sejteti a magát a Hajnaltól éjfélig egyik darabjában, a Nyolc órában.

Felcsillan az alkonyi kéken a Vénusz
s máris jön a hold.

Hintázik az alma sötéten az ágon,
szél söpri a port.

Készülj. Egyedül, egyedül esel át
a halálon.

A hintázó alma, mint a lehulló élet jelképe, az Előhang egy „monodrámához” első megfogalmazása után, a részben már látott módon, a Negyedik eclogában tér vissza.

Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell,
érett gyümölcsök ingnak az ágakon.

A lepkét könnyű szél sodorja, száll.
a fák között már fuvall a nalál. /.../

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik;
elnyugtat majd a mély, emlékkal teli föld. /.../

A jelkép már igen korán megfogant benne, ha még nem is kifej-
lett halál-emblémaként:

És kelőhajnali színeken is sirtam
ha éppen egy érett alma
esett le csengve fáradtan az ágról /.../

/Variáció szomorúságra, 1929/

Am egészen határozott halál-jelképként más műre mutat; s ez m
már Radnóti legsajátabb költői „iskoláját” jelzi:

A gyümölcs hull -- semmi: érett!

Hallgat a lomb -- semmi: szólt!

Öltsön a mező fehérét --

Semmi: oly dús zöldje volt!

Csak, ha bimbó fővel asznak

A virágok: oh, ez fáj;

Ha reménye új tavasznak,

Most születve, sírba száll.

/Arany János: Juliskához/

/1939/2)

A Naptár egyik versében, a Novemberben pedig a természeti környezet kísértetiesen ijesztő, halált jelző világával áll szemben a költő viszonylagos nyugalma.

Megjött a fagy, sikolt a ház falán,
a holtak foga koccan. Hallani.

S zizegnek fönn a száraz, barna fán
vadmirtuszok kis őszi bozontjai.

Egy kovács jóslatát hullatja rám;
félek? nem is félek talán.

Hogy mi ennek a viszonylagos nyugalomnak az oka, azt nem könnyű megválaszolni. Tény, hogy próbálta szoktatni magát a megszokhatatlanhoz. „Készülj. Egyedül, egyedül esel át / a halálon.” -- olvastuk az imént. És a benne folyton ott motozó halálkomplexusokhoz környezetének, -- legalábbis feleségének -- hozzá kellett szoknia. /Persze, csak úgy, ahogy hozzá lehet szokni a megszokhatatlanhoz./ -- Az Ikrek havában apja haláláról ír. Közben hazajön Fanni. „ -- Apa meghalt akkor, tudod? -- mondom hirtelen. -- Tudom -- leheli szeliden; s nem csodálkozik.”^{29/} -- Viszonylagos nyugalmanak másik oka, már belátott hite a mű továbbélésében. Hiszen az áldozatnak, a mártírsorsra történelmileg predestinált embernek egy bizodalma lehet: önmaga -- halála utáni -- megigazulása. Ezt Radnóti gondolkodásában az újraépülő világban fölhangzó művébe vetett hite mellett etikus tartása tette lehetővé. A költői hivatás és az erkölcs szemében elválaszthatatlan. Listius Lászlóról szóló irásában olvassuk:

„/.../ egy művész élete és művészete nem függetleníthető egymástól, az igazi művész mögött ott áll a művész a maga erkölcsiségével, s ha nem áll ott -- mint Listiusnál történt

kemény, szinte tárgyilagos bizonyosság." ^{31/} Bori Imre is úgy mond: „nem jelkép és nem elvont fikció, amelyben a lélek fürdik, hanem hétköznapi konkrétum/.../” ³² Nem mondanak ennek ellent a halál eufémiái, jelképes érzékeltetései. Ezt is tisztán látja Bálint György. „Más verseiben tárgyak, növények, hangok a halálfélelmet jelentik csupán, a víziók nyelvén — de ez a halálérzés nem volna oly erős, ha a tárgyak, növények, hangok anyagában nem lappangana, nem érlelődne a reális halál.” ^{33/} Ennek tudatában pedig meddő ~~kérdés~~ volna azt vitatni, hogy a költő optimista volt-é, vagy pesszimista. A mű túléli őt, ezt hitte. Ez volt az ő derülátása. És tudta, előre tudta erőszakos halálát. Ez volt az ő borulátása. És „civilizált” századát is tükrözve adta a halálraitélt, kivégzését váró ember érzéseinek legmegdöbbentőbb valóságát, Egyszer csak című versében, /1942. április 20./

Egyszer csak egy éjszaka mozdul a fal,
beleharsog a szívbe a csönd s a jaj kirepül.
Magsajdul a borda, mögötte a bajra szokott
dobogás is elül.

Némán emelődik a test, csak a fal kiabál.

S tudja a szív, a kéz, meg a száj, hogy ez itt a halál,
a halál.

S hogy mi legyen ez az érzés, azt a villamosságokban történő kivégzés hasonlatával teszi egyértelművé, amint az korabeli filmhíradókban nem ritkán látható volt, és amint annak folyamatát Theodor Dreiser Amerikai tragédiájában leírta.

Mint fegyházban a villany ha kacsint,
tudjuk bent a rabok s tudja az őr odakint,
hogy az áram mind egy testbe fut össze,
hallgat a körte, a cellán árnyék szalad át,
s érzik ilyenkor az örök, a foglyok, a férgek a perzselt
emberi hús szagát.

x

Van azonban Radnóti Miklós művészetében a halálnak a ~~nek~~
4. Razglednicához vezető vonulattól eltérő szerepe is. A je-
lenség nem új a világirodalomban, s nálunk is nyomon kísérhe-
tő, a kereszténység üdvtanához kapcsolódva a Halotti beszéd-
től Zrinyi Szigeti veszedelmének a hősök lelkét mennybe e-
melő glóriájáig és tovább. És ismert a halál szépségének
laicizált változata is, legalábbis Csokonai költeményétől,
Az álomtól, napjainkig. Ez -- Király István szavával élve --,
az átesztétizált halál. Király -- témájánál, de a magyar iro-
dalom fejlődésrajzánál fogva is -- Adynál és XIX. századvégi
elődeinél éri tetten a jelenséget. „Nemcsak az élet riadalmai
taszítottak már az elmulás felé: a pusztulásnak önmagában is
igézete volt: mágnesként vonzott. /.../ Varázsa, szépsége,
mámora volt.”^{34/} S mint Adynál ~~gyakran~~ az átesztétizált ha-
lál gyakran -- ~~mint~~ Király István ~~mondja~~ ^(meglátása szerint) -- élővé változott,
ugy Radnótinál is, -- ha nem is a dekadens Ady-versek módján
-- , valamiképpen áttelekesült, spiritualizálódott. S mindkét-
féle áttelekesített), átesztétizált halálra igaz az, hogy hoz-
zájuk -- Királyt idézve --, „mindenekelőtt a szépség igézete
tartozott”. Radnóti szelid halálfogalmához, -- amelyet mint-
ha fényévnnyi távolságok választanak el halálraitéltségtudatá-
tól, /hiszen alighanem annak ellenében fejlődött ki/, -- hoz-

zátartozott magának a szónak is általa elemzett szépsége. ~~Mint~~
Mint 1937. december 27-én naplójába jegyezte:

„Halál... egyike a legszebb magyar szavaknak. A hangkép és jelentés tökéletes egybefonódása. A h borzalma, az a-á elnyújtott rémülete, vagy csodálkozása és az l-ek sikos simasága.“^{35/}

Nem a ~~harmadik~~ 3. Razglednica „förtelmes halál“-a ez, nem a Járkálj csak, halálraitélt! nyolc évi költői pályát ~~meghatározó~~ ~~kétség~~ tragikusan meghatározó nagy motivumának szerves része. Ha volt Radnótinak halálvágya, az éppen a „bölcsebb, szép halál“, -- mily árulkodó itt, az Erőltetett menetben is a jelző --, „a jó halál kegyelme“ iránti vágy volt, /amint majd a Zsivajgó palmafán soraiban megfogalmazza/.

A halál esztétikuma, szépsége azonban nem csak a halálraitélttség ellentételezéséből fakad. Művészete megannyiszor széppé szublimálta önmagában is a pusztulást. Így a gyermekkor borzalmas halálélményeit, a kettős, „anya -és testvérgyilkosságot“ és édesapja elvesztését is. Mint Vas Istvánna mondtuk az Ikrek haváról: Radnóti gyermekkorra nem volt idilli, benne mégis idillt varázsolt. Mert mi egyéb az Ikrek hava -- már látott --, holtakat idéző, gyönyörű verse? „Hiába minden, ó hiába! / Meghalt apa. S meghaltak sorra mind /.../“ -- S a mű befejezése is erről a megszépült halálról beszél.

„Mikor múlik el a gyermekkor? S mikor az ifjuság? S az élet? Észre se venni.

„Kétszer leshettem csak meg a pillanatot, mikor a szírom elhagyja helyét s a földre perdül. S tulipán volt mind a két virág és mind a kettő fehér.

S halott-e már a perdülő szírom,

ha hullni kezd?

vagy akkor hal meg, hogyha földet ér?“ ^{36/}

A megszépült halál gondolatai, képei, a kezdetektől kísérik.

úgy ömlött el rajtad a jóság
hogy szégyenlem most ajkamnak
remegését mellyel újra az
ujjaidat csókolom sorra
miközben halottan lehulló
cserebogarak tavaszi síró
búcsúimáját mondogatom.

/Az áhitat zsoltáraiból, 7. 1929./

Ez, akár ^{néhány} ~~korai társai~~ korai társai, szentimentális-romanti-
kus halálképzeteket tükröznek. A fordulatot látszólagos ~~ellen~~
ellentmondással, a Járkálj csak, halálraitélt! kötet hozza
meg. Nem avval, hogy meggyilkoltatásának tudatát szépítené
meg valamilyen halál-esztétikával, /bár halvány nyoma ennek
is kivehető/, hanem azzal, hogy -- mint Bálint György mondot-
ta --, a haláltudat bekerül a mindennapok realitásai közé, s
-- tegyük hozzá --, így olykor függetlenül is a részben vagy
egészen az azt kiváltó, nagyon is konkrét borzalomtól.

Öreg virág vetkőzi sorra szirmait,
pucéran áll és félig halottan,
gyöngé barackág ropog fölöttem
s terhével lassan a földre rogyan.

Ó, ez a kert is aludni s halni készül,
gyümölcsöt rak a súlyos ősz elé.
Sötétedik. Halálos kört röpül
köröttem egy elkésett, szőke méh.

S fiatal férfi te! rad milyen halál vár?

bogárnyi zajjal száll golyó feléd,

vagy hargos bomba túr a földbe és

megtépett hússal hullsz majd szerteszét?
(Istanhegyi kert)

Ez még nem átesztétizált halál. De a haldokló kert, és a költő erőszakos halálának tudata, sőt, képei, párhuzamba kerülnek. S ahol a párhuzamok egyike, -- a természeti vagy bárminő más szépség -- a halált kifejezendő, önálló életre kél, ott létrejön a -- kimondatlanul vagy kimondva, az erőszakos halál ellenében -- a halál esztétikája, kallisztikája.

Régi halottaimnak húsa fű,

fű és virág s mindenhol meglelem;

vékony illatukkal álldogálok,

s oly megszokott immár a félelem. /.../

Esti béke, téged köszöntelek,

az úton nehéz napom pora száll;

lassú szívemben ilyenkor lágyan

szenderg a folyton készülő halál.

/Alkonyi elégia, 1936/

Az átesztétizált halál olykor vallási képzetekkel együtt jelentkezik, ~~ezekről írtam~~ /ezt láttuk részben a Kosztolányi- nekrológvers kapcsán; róluk utóbb/, máskor pedig a végleg lezárt művészpálya ~~után~~ után imigyen szépül meg nemcsak a végtisztesség, hanem maga az elmulás is:

Hány súlyos ősz és hány halált,

halálok vad **I**rát értem meg eddig én!

a süppedő avar szagával mindig

tömjén is száll felém. /.../

E sorok kedveséhez szóltak. S a szép halál iránti vágy -- ~~min~~
mint a Hetedik ecloga kapcsán láttuk --, megmutatkozik ~~szerelem~~
szerelmi költészetében is. /két karodban; Engedj!/ Sőt, a ~~SXE~~
Szerelmes vers az Istenhegyen arról vallott, hogy még az erő-
szakos halált is megszépítheti a siron túl is tartó szerelem.
Am újra és újra meg kell bizonyosodjék róla, hogy amaz -- ~~EXE~~
ezért is megkivánt -- szép halál néki nem adatik meg. A szép
költőhalált siratta el ~~**~~ az A la recherche... nyomán idézett

Harmadik eclogában, s az 1944. március 27-én írott Ó, régi
börtönökben imígyen:

Ó, régi börtönök nyugalma, szép
és régimódi szenvedés, halál
költőhalál, fennkölt és hősi kép,
tagolt beszéd, mely hallgatót talál, --
mily messzi már. /.../

Hozzá legközelebb álló kortársai közül Babits volt az utol-
só, akinek ~~va~~ a művészi beteljesülés és a megélt elismerte-
tés után megadatott, -- ha rettenetes betegsége ismeretében
e szó egyáltalán kimondható --, „a jó halál kegyelme”. Rad-
nóti hatalmas nekrológversében, a Csak csont és bőr és fáj-
dalomban -- később bemutatandó religiozus szépségű sorok kö-
zepetté ~~így~~ válik esztétikumná a nagy mester elsiratása:

jöjj, könnyű testü fátyol
ó, takard be,
s akit már régen elhagyott a hang, --
gyászold meg őt, te konduló harang,
lebegő lélek és gömbölyü gyöngy,
s gyászolj megint
te csilla szó, te csillag,
te lassu pillantásu szó, te hold,
s ti többiek! ti mind!

Babits halála ^{1944. március 27-én} ~~ezt az időpontot~~ már ~~szerelem~~ a nemzetet ért csa-
pás a csapásra. /„Csak csont és bőr e test. / De most a nem-
zeté is / csak csont és bőr és fájdalom”-- írta a versben./ S

az immár háboruba sodort haza halálos veszedelmét is kifejező képeket, gondolatokat követően száll fel a Nyugtalan őszül vízióiban ama megszemélyesített, szép halál, amelyet már a Gyökér kapcsán megcsodálhattunk, s amelynek képi varázsból bontakozik ki újra a halált legyőző szerelemnek a Hetedik ecloga felé mutató, már látott bizodalma. „Aludni tér a vidék, / száll a halál fehér, / szép suhanással/.../ -- S a halál e szép suhanása mintha csak az ez év februárjában írott kis Naptár-verséből, Radnóti egyik legszebb halál-képzetéből, a Decemberből költözött volna ide.

Délben ezüst telihold
a nap és csak sejlik az égen.
Köd száll, lomha madár.
Éjjel a hó esik és
angyal suhog át a sötéten.
Nesztelenül közelít,
mély havon át a halál.

Azt, hogy itt mennyire szépséggé válik a halál, jelzi, tulajdonképpen, hogy a jó hirt hirdető betlehemi angyalból halál angyala lesz, s tulajdonképpen a világos és sötét képek hangulati varázsán, az is, hogy a rövid sorokat „kiterítve” különös jelenségekre figyelhetünk.

Dél-ben e-züst te-li hold a nap és csak sej-lik az é-gen.
- u u | - u u | - u u | - - | - u u | - -
Köd száll, lom-ha ma-dár. Éj-jel a hó e-sik és
- - | - u u | - || - u u | - u u | -
an- gyal su-hog át a sö-té-ten.
- - | u u = | u u - | -
Nesz-te-le-nül kö-ze-lít mély ha-von át a ha-lál.
- u u | - u u | - || - u u | - u u | -

E költői „játékban” nem az a legmeglepőbb, hogy az első két sor egy hexametert, a második kettő egy pentametert, így a négy együtt egy disztichont képez, és hogy a hatodik meg a hetedik sor együtt egy ~~ix~~ pentameterrel zárja a verset, hanem az, hogy az ezek által közrefogott ötödik sor, -- „angyal suhog át a sötéten” --, két anapesztussal, /magyar néven: lebegővel/, a suhogó angyal képét aláfestve, valóban ~~alkítottak lebeg.~~ ~~Énhez már csak adalék, hogy~~ a vers úgy is átrendezhető, hogy első hexameterünk után a harmadik sort, -- „Köd száll, lomha madár” --, fél pentameterként egyedül hagyjuk, s akkor a negyedik és az ötödik sor együtt hexametert ad; amely az utolsó két sor pentameterével a műnek disztichonos lezárás^{t)} kölcsönöz:

Éj-jel a hó e-sik és an-gyal su-hog át a söté-ten.

- u u | - u u | - - | - u u | - u u | - -

Nesz-te-le-nül kö-ze-lít mély ha-von át a ha-lál.

- u u | - u u | - || - u u | - u u | -

S a megszépült halálról tanuskodik a vers első sorában a te-lihold jelzője is, -- ezüst --, figyelmeztetvén Marianna D. Birnbaum tanulmányának igazára, ~~aki~~ amely szerint a költő kései műveiben „az élet aranszineire egyre gyakrabban felel a halál ezüstje. A piránói halott lány szemén »ezüst ködökből szótt lepel«, [Piránói emlék, 1937], ősszel a nyír »ezüstös ingben / immár avarban kószál« [A mécsvirág kinyílik, 1943.] és ezüst Kosztolányi temetésének hangulata is. »Sötét egünkre lassan színezüst / koszorút fon a súlyos fáklya-füst.« Az Aludj című versben »a szikrázó tejút / porában a halál szalad / s ezüsttel hinti be / az elbukó vad árnyakat.« Az ezüst, mintegy mindent lezárva, most már a vers végén szerepel. Az Első ecloga végén is a halál hangulatával bu-

csuzik a költő, mikor azt írja: »alkonyi lepke lebeg már s pergeti szárnya ezüstjét.« Ugyancsak utolsó sor, utolsó szó, halál, befejezés, »égi füst« az Emlékeimben... a felhőfodor, mely »...már oszlik. Könnyü és ezüst.«

„A Naptár Decemberében »Délben ezüst telihold / a nap /.../« és az ezüst mintegy bejelenti a vers végső sorait: »Neszte- lenül közelít / mély havon át a halál.« "38/

A halál szépsége Radnóti költészetében az 1943 október 20. és 1944. május 16. között irt, ~~v~~így minden bizonyal hónapokon át érlelődő, csiszolódó remekművében, ** a két strófa erejéig már idézett Álomi tájban teljesedik ki és zárul le. Művét a német romantikus költő, Clemens Brentano emlékének szentelte. S idéz is tőle képeket, hangulatokat. Az arany nap honába indul kivált utolsó előtti strófájával van jelen: „/.../ a hold kiragyog, / dől-dől a sötét / álom-bor- özön. / Az égi mezőn / kivirágzik a csillag, / s lassan, szeliden / felpirkad az ég.“ /Teller Gyula fordítása/. Gyakorta látszol című költeménye pedig csaknem egészében.

Hogyha lefoszlik az alkonyat vörösse,
minden víg fényt elnyel az esti ború,
s az éj sok árnyú homlokára fut össze
halk-derengő szikrafény-koszorú:

a csillagoknak
szent lényege
hozzám ragyoghat
a földre le.

Hogyha a hold szelíd könny-balzsamától
az éj rejtett fájdalma csillapul,
béke lesz. Arany-ladik világol
sok szellem-utassal; az ég vizére simul.

A fényes ének
csengő folyam;
a mély felé megy,
majd fölsuhan.

Hogyha az éjfél szent borzadályát
reszketi a vaksötét vadon,
s rém-csodának látni bokra-fáját,
s mereűten állnak, búskomor-vakon:

játszi sziporkát
rejt a homály,
lopva hunyorg át
a messzi táj. /.../

/Márton László fordítása/

E transzcendens, végtelennek szóló, ~~akk~~ feszületet rajzoló
strófákkal álomi képeket hozó romantikus vers még nem az el-
muláshoz vezet. Brentanótól persze olvashatott a szívben
szelidülő magányról, s rokonabb halálról, ^{az utóbbiról} -- így gyönyörű
Hattyudalában is --, ám bizton mondhatjuk: önnön szívébe
hallgatózott belülről, midőn négy nappal végső bevonulása
előtt, az ^{\anapesztusokkal lebegő} Álomi táj befejezésével elbucsuzott ama -- nemcsak
erkölcsi, hanem esztétikai értelemben is -- szép haláltól,
hogy az ~~MÉG MEGY~~ a maga -- már megcsodált -- szépséges
bizonytalanságával majd az Eróltetett menetben térjen csak
még egyszer vissza.

Ha az éjszaka korma lecsöppen,
ha lehervad az alkonyi, égi szeszély:
fonogatja fölöttem a mélyvizi csöndben
csillagkoszorúit az éj.

Ha a hold feje vérzik az égen
s gyűrűző köröket ver a tóban a fény:
átkelnek az árnyak a sárga vidéken
s felkúsznak a domb peremén.

S míg táncra libegnek az erdón,
toppantva, riadtszivű fészkek alatt,
lengő levelek szeme nézi merengőn
a tükörrre csapó halakat.

Majd hirtelenül tovalebbsen,
nagy szárnyakon úszik az álomi táj;
sodródik a felleges égen ijedten
egy féleleműzte madár,

s a magány szelidebb a szivemben
s rokonabb a halál.

IV.

„ERETNEK HADAK KÖZÖTT HÜSÉGRE PÉLDAKÉP”

Egy költőt ünnepeltek itt,
ki Krisztust kiált, mikor
az erőt is megtörte már a próba,
s bárány helyett a farkast hirdeti
s kemény öklére büszke Európa. /.../

Társát köszönti most a gyermek,
lélek a lelket, aki eretnek
hadak között hűségre példakép;
fiu köszönti apját, egy hitvány
korban lelkéhez hű tanítvány.

/Köszöntő; egy Sik Sándor-ünne-
pély prológusa, 1939/

Megfölbbevezetetlen tény, hogy Radnóti Miklós életművét a 4. Razglednicával zárta le, 1944. október 31-én, a Pannonhalmához közel eső Szentkirályszabadján. Egyéni sorsát tekintve, minden végső következtetést e versben foglalt össze. ~~Egy költő és tra-
gikus útjának végénél, mint az ember tekintetében...~~ De a költőről, mint a megélt apokaliptikus kor végső tanújáról, más versben szólt utoljára. Az eclogák sorát lezáró, nagy költői-
-emberi testamentumában: Nyolcadik eclogájában. Méltó, hogy e műtől vezettetve adjunk végső számadást az elhurcolt Radnóti költészetről.

- x -

A Nyolcadik ecloga nagy szabadsághimnuszának költői eszköztára jórészt a Biblia világából ered. Ha Radnóti életművében e köl-
temény geneziséét keressük, ez azt is jelenti, hogy alkotásai-

nak biblikus és hitbéli megnyilvánulásait fejlődésükben kell áttekintenünk.

A biblikus és hitbéli megnyilvánulásokat már a pályakezdő Radnóti Miklós műveiben ott találjuk, és ezek — részben változó szerepben — a Borban írt Nyolcadik eclogáig kísérik. Károli Gáspár Bibliája, — mint A könyv és az ember című vallomásából is tudjuk — állandó olvasmányai közé tartozott,^{1/} a Nyolcadik ecloga ó- és újszövetségi motivumai pedig aláhúzzák az ismert tényt; azt, hogy a költő a Bibliát magával vitte utolsó munkaszolgálatára.^{2/}

Radnóti biblikus és hitbéli élményeit azonban nem lehet csak a Biblia olvasásának szokásából, vagy egyéb, a kívülálló ember vallással kapcsolatos intellektuális tájékozódásából megérteni. Baróti Dezső a költő egy — 1927-ben keletkezett — kiadatlan zsengejével, a Templommal igazolja, hogy „a vallásos hitnek maradványai is kezdenek szétfoszlani lelkében.” Amely — feltételezése szerint — sohasem lehetett erős benne.^{3/} Természetesen itt a zsidó vallásról van szó. Ha pedig ehhez hozzávesszük kései önvallomását, miszerint tizennyolc éves korától katolikusnak érezte és vallotta magát,^{4/} úgy beláthatjuk: 1927-re már szakít a szülők és gyámja vallásával, s nem dogmák, nem tételes vallásosság szerinti világképpel és életfelfogással, de a katolicizmus vonzáskörébe került. Ennek lenyomatai pedig 1928-tól, eddig kiadott verseiben is felismerhetők.

Nem hagyományos értelemben vett vallásos versekről van itt szó. Az Újszövetséget illetően a Biblián kívül két, pályakezdését bizonyosan befolyásoló műről tudunk eddig. Az egyik a kommunista Henri Barbusse forradalmár népvezért ábrázoló Jézusa, amelyet — 1928. január 14-i, tanárának, Hilbert Károlynak írott levele tanúsága szerint — Reichenbergből megkért magának,^{5/} s amelyből ismeretesen a Pogány köszöntő mottóját

vette. A másik Emil Ludwig Az ember fia című könyve, amelyet a részben általa szerkesztett, kérészéletű lap, az 1928 hasábjain a másik szerkesztő, Wagner György ismertetett.^{6/} E forrásokból is eredt az 1928 körében honos, laicizált Krisztus-kép, amely részben az általuk közreadott Jóság antológia eszmeiségét is fémjelezte — mondja Baróti Dezső —, s éppen Barbusse és Ludwig példáján igazolja, hogy ez a fajta Krisztus-kultusz ebben az időben másutt is megjelent az irodalom baloldalán, sőt, az útját kereső szocialista költészet témái között is.^{7/} És már a kezdetekben is nagy szerepe volt — verseiből kiteszően — a Károli-bibliának, amelyet — nyilvánvalóan nem előzmények nélkül — legalábbis szegedi éveiben már, a szállásán mindig a keze ügyében tartott.^{8/}

- x -

Korai hitbéli témáinak első jelentős csoportját Az áhitat zsoltárai adják. Róluk a költő monográfusa méltán mondja, hogy a szakrális hangú tagversek jó részét Radnóti a Pogány köszöntő-be nem vette fel. Ám még így is elgondolkoztató, hogy a kötet harmincegy verséből tizenegyben szólalnak meg vallási motívumok, és csupán egyben — igaz, éppen a címadó versben — olvashatunk a szerelem pogány életörömét hirdető istentagadásról. Mindazonáltal hajlamosak vagyunk elfogadni Baróti állítását, miszerint e szakrális motívumok — kivált a szerelmi lírában — jobbára profanizálások, /a tételes vallások követői számára bizonyosan azok/, s az sem lehet kétséges, hogy — mint állítja —, mintát a szerelmi érzés efféle megérzékítésére a költő bőven találhatott hozzá közelálló költők műveiben, Juhász Gyulától André Bretonon át, René Charig vagy Paul Éluardig.^{9/} Ám a Baróti emlegette minták tarkaspektrumu költői világképei is arra intenek, hogy ne általánosságban íté-

jünk a jelenségről, hanem a művek vegyes tartalmú költői üzeneteit vizsgálva foglaljunk állást.

- x -

Radnóti eddig kiadott versei közül, a zsidó reminiszcenciákat már nem, keresztényeket pedig még nem mutató, egyértelműen hívő emberre valló Tájképek első két verse /1927. szeptember 14., 1928. szeptember 5./ után, nem véletlenül, szerelmes verseiben jelentkeznek először a szakrális motívumok. Már jóval reichenbergi esztendeje /1927-1928/ előtt megismerte majdani feleségét, Gyarmati Fannit,^{10/} s e szerelem versbéli kifejezésére — visszatérte után — megfelelő superlatívuszokat a vallási képzetekben talált egy időre. Pontosabban azokban is. Hogy ezek a részben ugyan isteneket emlegető, politeista látzatú, mégis, jobbara a keresztény, sőt, kifejezetten a katolikus vallás köréhez tartozó képzetek ennyire képlékennyé váltak verseiben, ahhoz feltétlenül köze kellett legyen tizennyolc éves korától vallott katolicizmusának. S mert — újra mondjuk — itt nem tételes vallás, nem dogmák követéséről van szó —, aligha meghatározható, hogy korai szerelmes versei jó néhányban hol „végződik” a hit, s hol „kezdődik” Amor birodalma.

Szines miseruhát hoznak az alkonyok, hogy
imádkozzak hozzád egyszerű, szomorú
szavakkal /.../

- x -

Egyszerű szavak érnek csak hozzád,
áhitatos jó papi szavak és
az istenek imádkoztató
egyszerűsége fehérlik az
ajkaid között és szemeidben
felhősen kéklik az égnél kékebb
virágoknak ártatlan kékje.

Mindezeket Az áhitat zsoltárai /1928-1929/ kötetben kívül maradt verseiből vettük. Az ottani példák továbbbsorjáztatása helyett tekintsük közülük azt a — megítélésünk szerint — legszebb darabot, amelynek szűzségét Giotto képe, Assisi szt. Ferenc Madárprédikációja adta:^{11/}

Pattanó virágú bogaras réten
megáradt bennem egyszer a jóság:
nyújtott nyitott tenyérrel hívtam
az erdők és mezők madarait
és ők eljöttek cikkázva hozzám
tapsos röpüléssel bujtak meg
hajamnak meleg sátra alatt.
Azt hitted akkor hogy csodát látsz
nagyranyílt szemekkel hátráltál
tőlem de én átöleltelek
kibontottam forró aranyhajad
és úgy szóltam a madarakhoz
akik már nem fértek el rajtam:
— Nézzétek ez az én kedvesem
nagyszemü és ezerszer áldott! — /.../

Idézhetnénk még Az áhitat zsoltárai kötetbe került darabjaiból /az ötödik különösen szép, a nyolcadikat pedig részben velencei ihletése teszi külön is érdekessé^{12/}, ám hit és Őrosz legharmonikusabb találkozását a cikluson kívüleső Meditáció /1929/ mutatja.

Most már elhiszek mindent csöndben:
éjjel Mondschein szonátát és Ave
Máriát hallgattam egy szál
csöpögő gyertya mellett, — az
ablakon át fények feszültek a
falra furcsán, — imára kulcsolt
szívvel és kezekkel ültem, — ave,
ave! — a gyertya is tövig ég majd,
de a kedves keze mégis szép,
hosszú, keskeny, úgy szeretem
és ül rajtam a szerelem
mint régi templomok falán
fehér szentek fején megülő
fényesszemű és szelíd galambok.

Mind a szerelmi témákat illetően, mind egyebeket tekintve, a Pogány köszöntőben és az időben idevágó, köteten kívül maradt versekben kétségtelenül váltakoznak a nyersebben profán szakrális jelképek /pl. Sirálvsikoly; Szegénység és gyűlölet verse/ az elmélyültebbekkel /Mária tegnap újra itt volt; Este, asszony, gyerekek a hátán; Téli vers; Ó fény, ragyogás, nap-szemű reggel; Ádvent, kései ember/. Am még az elmélyültebb „szakrális” versekben sem lehet többnyire pontosan meghatározni a lélek hajlamait a mondandó kifejezésére használt toposzokkal. A Téli vers /1929. december 17./ e sorai — „leesett már az első hó, / irgalom és béke, béke legyen / már mindenki-vel.” — például látszólag csak jámbor, téli, adventi hangulatot sejtetnek. Holott Barbusse Jézusában Jakab apostol kérdésére — „Miért mondod mindig: irgalom, szeretet helyett?” — Krisztus így válaszol: „Mert ez tisztább és ez a szeretet jo-

ga." Majd ezt mondja Jézus: „— És azt se mondd: boldogság. Jobb azt mondani: béke.”^{13/} A gyámjához írott, őt megbékíteni szándékozó, 1928-ban írt, „És szólt és beszélt vala Káin Ábel-lel”^{14/} pedig először jelzi hajlamát a bibliai témák allegó-riaként történő felhasználására, méghozzá egy meglepően éret-ten klasszicizáló szabadversben, korai biblikus hangütésű köl-teményei között páratlanul, ám érett korszakában — ismerete-
sen — ennek is lesz folytatása.

Ábel, testvérem, tegnap fölkelte az ősi bűn,
megöltem hófehér álmaidat és hajsoltam magam
kárhozottan a hiábavalóság éjjeli útján, fagyott
szomorú fáknak glédája között a reggel elébe.

Napszagú földjeim párázva sírtak utánam,
kiűzött testem lihegő éji sebekkel világította
arcomra a megbánás piros rózsáit és koldulón
hívtalak átokbontó, nagy találkozásra.

Te szent voltál és a följánlás áhitata lengett,
amikor megszületted; az én régi napomon terhesen
zengett az ég[↑], gyilkos nehezen szakadtam le
mint első levél az átkotnyögő keserű fáról.

És lettem Káin, domború mellemen kelt fel a nap
és térdeim fáradtsága hozta az alkonyt amikor
öltem s amikor szórtad utánam kergetőszavú
fájdalmaid és elémdöntötted éji futásom óreit
a fagyott, szomorú fákat.

Megbotoltam, fölhasadt a húsom a gáton és
elestem s újra futottam feketén, bibliáson:
Káin vagyok és tegnap fölkelte az ősi bűn,
Káin vagyok és te vagy az Ábel!

Külön kell szólnunk a Pogány köszöntőről, a költeményről. Jelentős versének tartotta Radnóti, hiszen kötetcímadóvá lett. Baróti Dezső elemzése során arra a következtetésre jut, hogy a vers nem egyszerűen pogány, a szónak abban az értelmében, ahogy /mellesleg helytelenül/ a görög-római világot szokás értelmezni rajta, hanem kifejezetten ateizmusról tanúskodik.^{15/} A magunk részéről az ateista /vagy ateistává lenni szándékozó?/ Radnótit inkább az Ujmódi pásztorok énekében látjuk „tettenérhetőnek” /a Pogány köszöntőt, a verset, inkább tartjuk a szerelem szabadsága görög-római értelemben vett „pogány” apotheozisának, mint világnézeti vallomásnak/, de ha el is fogadjuk Baróti következtetését, nyitott kérdések így is maradnak.

Nézd! dércsípte fáink megőszült
fején ül most a szél és lengő
harangú tornyok között csak
megkondúlnak a jámbor imák!

Csorgó nyálával békés borjú
lépdel még szekerünk után, de
már nem kószál szárnyas szavakkal
szájunk körül halovány ámen!

Megmosakodtunk! tornyok között,
fákon pihenő szélben és most
megőszült fák közt csókokkal tarkán
pogány szemekkel kitavaszodtunk!

A testünket nézd! együtt fakad a
rüggyel drága hús és napbadobált
csókjaink után boldog torokkal
így, istentelenül fölsikoltunk!

A vers pogánysága a szerelmesek testi boldogságát szembesíti a keresztény aszkézissel. Radnóti számára pedig a kereszténység, pontosabban az ő profán-keresztény életérzése — beláthattuk — éppen nem aszkézist, hanem az ellenkezőjét jelentette. Igaz, az ő „vallásos” szerelmes versei időben rendre megelőzik a Pogány köszöntőt. Ehhez képest kevésbé lényeges, hogy a kötet kompozíciós rendjében e művek, sőt, mindenik szakrális hangütésű verse követi a címadó költeményt, s ezek így a verseskönyv eszmei egyértelműségét legalábbis nem erősítik. Az azonban már nem lényegtelen, hogy az 1930. január 11-én írott Pogány köszöntő után alig több, mint egy hónappal, az igaz, köteten kívül maradt Változat szomorúságra befejezésében a költőért imádkozás — első és második kötetébe felvett versekből ismert — óhaja kap kifejezést.

Ó, csengenek a partok és remegnek;

torkunk áhítatot küld a ködök után

és megsimogatjuk a napot a

szemeinkkel és a szemeink fájnak!

Zenés üvegpartokon szeretlek

és imádkozz

ó imádkozz értem! /.../

/Ó fény, ragyogás, napszemű reggel/

Föléd kívánczik a szél s

gyertyásan csak a jegenye áll és

egy öregember éretten ott csak

ráhajlik az útra, ahol szitálva

leng a szomorúság; imádkozz

lányom most zengő imákkal értem!

/Változat szomorúságra/

Az érette imádkozás képzetének harmadik verse, a Szélesen már nem szerelmi érzéshez kapcsolódik, s átvezet második kötetéhez. Az elsőt — témánk szempontjából — summázva annyi bizton állítható: a tizennyolc-huszonegy éves Radnóti világképének egészséges, nyílt lélekre valló eklekticizmusában jelentős szerepe volt annak a jórészt önnön képére, életérzésére formált profán „vallásosságnak”, amelynek forrásvidékéül — előrebocsátott kései önvallomásában — a katolicizmust nevezte meg.

- x -

Radnóti Szeged előtt már átesett azon a változáson, amelynek révén valóban jogos az ifjú költő ateizmusáról szólni. Az Elégia egy csavargó halálára soraiban arról elmélkedik, hogy hőse „a szentekkel bizton összeveszett és / már jótőgyű szűz angyalokkal / viaskodik most az égi kazlak / tövén s összeszorított combokat / feszeget átizzadt szerelemmel.” Az Elégia, vagy szentkép, szögetlen soraiban pedig /ez már szegedi vers/ egy csavargó istenkáromlását meglehetősen eredeti módon idézi: „hogy ne legyen / egyedül, istent lehúzta az égből, / lábainál fogva maga mellé s hódolt néki, / ha kibicsaklott, kemény, rövidke imákkal.” Ám legtöbbit a — közvetlenül az egyetem megkezdése előtt /1930. szeptember 7-én/ írott — Beteg a kedves megható lírájában mond hitetlenségének valódi érzéséről.

/.../ Hallod-é halott apám! te szoknyás
koromban tanítottál lenge imákra:
imádkozz érte most, mert elfajzottam
tőled én ujmódi pásztorok közé, akik
nem szoktak imákat énekelni! /.../

Az általunk aláhúzott elfajzottam szónak külön jelentősége van. Pejoratív jelentése annyit bizonyosan elárul, hogy ez az álla-

pot nem volt mindig kedvére való. Ebből is magyarázható az Olasz festő szentkép-reminiszcenciája és reménytelensége; s hogy teljessé legyen az ambivalencia, folytatódnak a bibli- kus és hitbéli megnyilatkozások az ügyészség által vallás el- leni kihágás büntetével inkriminált Arcképben és a Két szent- képben. /ennek első verse, a Mária ugyanazon vád tárgyát képez- te/; s az istentől elhagyatott gyermekkort idézi az Emlékben /amelyen a Beteg a kedvesből már ismert kisgyermeki imádkozás képe dereng át/. Mindezek az Aprószentek versciklusban talál- hatók, egy semmi vallási elemet nem tartalmazó, de az ügyész- ség által közszeméremsértés miatt szintén inkriminált vers, a Kis kácsa fürdik társaságában. S az Ujmódi pásztorok éneke „legpogányabb” versével, az ugyancsak vád tárgyává tett Pirul a naptól már az őszi bogyóval zárul a sor.^{16/}

Profán felfogás és romantikus szerep- vagy helykeresés; elmélyültebb érzések és gondolatok hitbéli témákkal történő megvilágítása, s a lázadás; vagy éppen hit és tagadás között az utólagos különbségtétel sikere sokszor esetleges. S mind- ez könnyen zavarba hozhatta a kortársakat is. Nemcsak bírói, ügyészi bornírtság értette félre például az Aprószentek két remek miniatűrjét, a Máriát és az Arcképet, de még az eljárás során a költő mellé álló Sík Sándornak, a Radnótit mindinkább atyai szeretettel övező, kegyesrendi szerzetes, költő-profesz- szornak is voltak e költeményeket illetően ízlésbeli fenntar- tásai. Holott az Arckép talán legszebb korai, önleleplező verse.

Huszonkét éves vagyok. Így
nézhetett ki ősszel Krisztus is
ennyi idősen; még nem volt
szakálla, szőke volt és lányok
álmodtak véle éjjelenként!

Szintén inkriminált versére, a Pirul a naptól már az őszi bo-
gyóra vonatkozóan is érvényes Sik Sándor állítása, hogy val-
lásgyalázást nem tartalmaz. S állítását — túl a Radnótinak
küldött levél praktikus célján, tanítványa védelmén is — el
kell fogadjuk. Nem úgy — ezt a verset is illető /szűbjektive
nagyon is érthető/ antipátiáját, komoly ízlésbeli fenntartá-
sát, ilyen sorok láttán:

Szóke, pogány lány a szeretóm, engem
hisz egyedül és ha papot lát
rettenve suttog: csak fű van és fa;
nap, hold, csillagok s állatok vannak
a tarka mezőkön. És elszalad. Por
boldogan porzik a lábanyomán.

Pedig fönn a kertek felé
feszület is látja a csókját és
örömmel hull elé a búzavirág
mert mindig hiába megcsudálja őt
egy szerelmes, szakállas férfiszentség.

Mert^{a)} pogány életöröm strófájában a kedves mintegy babonásan
retten ugyan a paptól, ám a pap versbéli szerepével éppen el-
lentétes Krisztusé. A második szakaszt bevezető 'pedig' ellen-
tétes kötőszó is erre mutat. S amaz eufémiával jelölt szakál-
las férfiszentség első jelzője, a szerelmes sem érdektelen.
Aki, hogy megcsodálja a szeretett nőt, annak „örömmel hull
elé a búzavirág”. Ama jól ismert, Radnóti teremtette „profán
vallásosságból” eredő profán csoda ez, — a szeretett nő di-
cséretére.

A vallásgyalázási per után a szakrális témák átmenetileg el-
tűnnek költészetéből. A versek időrendjét követve, a Három

IV.

„Eretnek hadak között hűségre példakép”

1. Radnóti: A könyv és az ember. Próza, 122. /Radnóti írása cím nélkül a Kóhalmi Béla szerkesztette Az ujkönyvek könyve c. antológiában jelent meg, Bp. 1937. 265-268. A Prózában szereplő cím, a Kóhalmi-kötet egyik ciklusának címe, nem Radnótitól származik./

2. A Bibliáról: Kőszegi Ábel: Türedék. i.m. 18. -- Minden könyvét elvették, de a Bibliát meghagyták neki. -- Korábban a Nyolcadik eclogáról szólva, fenntartásokkal megjegyeztük, hogy „a szemtanui emlékezet azt is tudni véli, hogy bibliájának maradványait az abdai tömegsír feltárásakor is nála találták.” Ezt semmilyen, az exhumálással kapcsolatos dokumentum nem igazolta, így -- jelenlegi ismereteink alapján -- hitelesnek nem tekinthető. /V.ö. Melczer Tibor: ...Mint tanu szólni a kései kornak” -- Radnóti Miklós Nyolcadik eclogája. Jelenkor, 1979.

5. 443./ -- Megjegyzendő, hogy Radnóti -- mind parafraszált, mind idézett bibliai szövegeinek tanúsága szerint -- a Brit és Külföldi Biblia-Társulat által közreadott, átdolgozott szövegű Károli-bibliát használta. Így bibliai ~~idézett~~ idézteinket mi is az egyik ilyen kiadásból, /Bp. 1927./ vettük.

3. Baróti Dezső: Kortárs utlevelére, i.m. 36.

4. Radnóti Miklós 1943. április 23-i levele Zolnai Bélához. MTA kéziratára, Ms 4126/339. Idevonatkozó önvallomását a levélből idézi Zolnai Béla: Vesztett tanítványok nyomában, Hataladás, 1947. 21. 15. A levél értékelésére visszatérünk.

5. ~~Károlyi~~ Petrányi Ilona: Radnóti Miklós levelei Hilbert Károlyhoz, Irodalomtörténet, 1978. 1. 268-269.

6. Baróti: i.m. 69.

7. Baróti: i.m. Uott.

8. Baróti: i.m. 136.

részlet egy nagyobb lírai kompozícióból egy hasonlata 1931-ben lezárja e motívumok első hullámát, 1936-ig szakrális megnyilatkozás csupán egy helyütt mutatkozik.

E témák, motívumok átmeneti eltűnése nem a per okozta fenyegetettséggel magyarázható. Hiszen a Lábadózó szélben keserű, de dacos hangon ír az eljárásról /1931. április 19. — Új könyvemet tegnap elkobozták; 1931. december 8 — Főtárgyalás/. Könnyen lehet, hogy akkori, szociális indítékú, harcos antiklerikalizmusával, s a szakirodalom által sokoldalúan dokumentált, kommunista befolyásolt munkásmozgalmi kapcsolataival nem tartotta összeegyeztethetőnek az efféle profán „vallásosságot”. Mindenesetre tanulságos menyasszonyához írott, 1932. április 14-i levelének néhány mondata. „A Tisza, Jóságom, az árad. /.../ De megnyugtatlak kicsi Fiam, a Fogadalmi templomot vagy a zsinagógát nem viszi majd el, sem a Pick szalámigyárát. A tanyai prolikat pedig elvitte már.”^{17/} Sok naivitást is tartalmazó, tisztaszívű, ifjonti kommunizmusukról pedig a tanú hitelével számol be Baróti Dezső.^{18/} Ez már javában az a korszak, amit önvallomásában így jellemez: „Világképem kialakulására nagy hatással volt Marx műve, holott csak Kautsky magyarázatából ismerem, s a körülötte dúló irodalmat is hiányosan és tervszerűtlenül /.../” Ám a kép csak úgy teljes, ha ideírjuk vallomásából ezt is: „S ha a sokszor járt utakra gondolok, /.../ kell írnom /.../ Sik Sándorról, a költőprofesszorról, akinek öt éven át belső tanítványi köréhez tartoztam, negyedmagammal, s akinek húsz éves esztétikai és világnézeti orthodoxiám alól való felszabadulásomat köszönhettem.”^{19/} Mindezt összegezve: a költőnek elégséges oka volt arra, hogy a szakrális témákat illető eddigi kifejezésmódjával, s azok lelki tartalmával válságba kerüljön. És ha ehhez mégis köze lett volna a pernek is, az abban a — később köze-

lebből értékelendő — tényben kereshető, hogy az eljárás során szemére vetették: más vallás tisztelete tárgyához hasonlította magát.

Ami bizonyos: 1936-ig csupán a Tört elégiában /1933. július 30./ sejlik fel a téma. E versének második részét Sallai és Fürst kivégzésének első évfordulója motiválta.^{20/} Művét pedig — aligha csak, vagy elsősorban a hatóságok félrevezetése céljából — Sik Sándornak ajánlotta. Élete válságából tör fel a „gyónó” hang, és — érzésünk szerint — ekkorra már a fiúi panas, az őt valóban fiaként szerető szerzetes tanárhoz, s verse kedvese érette szóló titkos imájával zárul. És noha nem önön hitéről beszél, érdemes e vers zárását összevetni a Pirul a naptól már az őszi bog — hasonlóan nem az ő tagadását kifejező — már látott pogány életörömeivel.

És mindennap újszülött borzalommal élek
s oly nyugtalanul. Szeretőm karolásához is
gond íze járul s egyre vadabb bennem
a szomorúság.

De néha azért ő, ha azt hiszi
nem veszem észre, titkon hisz egy istent
és ahhoz imádkozik értem.

- x -

A korai biblikus és hitbéli témák korszaka és az azt követő szemléletbeli elmélyülés, amelynek eredményei végigkísérhetők a Járkálj, csak, halálraítélt! kötettől a Nyolcadik eclogáig, részben Kaffka Margit ilyen jellegű témáinak fejlődésére emlékeztet. Radnóti Kaffka-disszertációjában írja: „A bontást és a lázadást szolgálja a /.../ testamentomi jelenségek megverselése is. Kaffka Margitnál ez — a tárggyal adott igazságkeresésen túl — menekülés-jellegű exotizmus, hisz a

mélyebb átélés hiányzik itt még* s a tárgy, sőt a sokszor igen sikerülten érzékeltetett bibliai levegő is csak dekoráció. Díszíti és kiemeli a lázadást és ezen az úton igen gyakran a profánságig jut el."

*„Itt még, mert később egyre mélyülő élménye lesz éz, s hálála is egy ily tárgyú regényhez való jegyzetezése közben éri.""

/Radnóti Miklós lap alji jegyzete./^{21/}

Ez a Kaffka-analógia azonban, legalábbis ami az elmélyülő élményt illeti, véletlenszerű. A Radnóti felmutatta elmélyültebb biblikus ihletettségu költészet 1936-tól kezdődő, és a Nyolcadik eclogához vezető vonulata elválaszthatatlan a „forduló világ és az ordas emberek” Európájától, amelyben a kor írástudóinak újra kellett értékelniük saját helyzetüket, és mindenekelőtt felelőségüket az emberiség sorsáért. Így nyert a Biblia új szerepet, így vált az Ó- és az Újszövetség — és itt nem túlzás a szó — a humánus fasizmuselleni fegyverévé. Ennek tekintette Thomas Mann is, aki — nem véletlenül — 1933 és 1943 között adja közre a — Radnótira is mély hatást tett — József-tetralógia köteteit. S hogy itt nem valamilyen elvont ethosz intellektuális csillogásáról van szó, hanem valóban harcról, erről maga Thomas Mann vall. „Ki kell ragadni az intellektuális fasizmus kezéből a mythost és a humánus értelmében új funkcióhoz juttatni.”^{22/} S a jövő üzenetét tolmácsolta Thomas Mann, ama világét, amelyet Radnóti Náhuma is hirdetni lesz eljövendő. „Mert nevetséges az, aki jog és józan ész ellenére csak azért él hatalmával, mert az az övé. És ha talán ma még nem nevetséges is, a jövőben az lesz. Mi pedig a jövővel tartunk.”^{23/}

S nálunk is, az írástudók legjelesebbjei közül sokan éreznek rá az új és soha nem látott mérvű fenyegetettségre. Babits,

Thomas Mannhoz hasonlóan, 1936-ban írt Széchenyi-esszéjében, A legnagyobb magyarban az erő felelősségét hangsúlyozza, felhívásként a „má”-hoz szólva. S az erő felelősségének szerez isteni kánont, -- szintén az Oszövetségből merítve --, Jónás könyvében.^{24/} S Radnoti költeszetében is így nyernek mély értelmet a megjelenő haragvó próféták, gyermekgyilkos heródesek és „pöttömnyi gyermek Jézusok”. S e morál illetően felmutatásával egyidőben jut el a hit intellektuális kétségektől nem mentes, mégis mély átéléséhez.

x

Igy ismeri fel 1936-ban, nagy Berzsenyi-esszéjében a költő alakja mögött Dánielt, a bibliait, aki „Messzi és közeli, zordon és szelid sértetlen próféta az oroszánok között, és testvér az elesettségben.” Halálos fenyegetettsége ellenére az ígét tovább hirdető, ellenein diadalt arató vátesz, isteni dalnok, -- vagyis költő.^{25/} „Próféták s költők dühe oly rokon...” -- előlegezhetjük már itt a Nyolcadik ecloga nagy gondolatát. /Hogy e gondolat milyen erős volt benne, azt jelzi az is, hogy Schillertől csupán egy költeményt fordított le, A föld szétosztását, amelynek egyetlen gondolata a költő isteni, elhivatott, örök erejű dalnok mivolta, ha a görög mitológiába helyezve is. / S ezt tanulhatta, -- a halhatatlan, prófétai erejű, isteni dalnok örökérvényű diadalát -- attól az Apollinairé-től is, akinek költészete -- kora ifjúságától kezdve -- nagy élménye volt, s akinek számos versét eztán fogja magyarítani. Croniamantal, Apollinaire A meggyilkolt költőjének főhőse, aki nemegyszer szentől szemben látta Istent, s aki az örökkévalóságot élte meg; és hasonló adottságu társai; meg a költő-varázslók; Amphion és a Radnóti fordításából ismert Saint-Merry muzsikusa, költőnk Trisztánnal ültem... című

amaz Apollinaire-i varázslók egyik öse.)
versének róna; s a már Cervantesáltalán átdolgozott Don Qui-
jotéjából fordított Merlin vagyok..., /Apollinaire idevágó mű-
ve: Merlin és a vénasszony/; valamint a szintén Radnóti for-
ditotta Egy szép vörösesszökehez Apollinaire-i költő-apotheo-
zisa; -- mindök egy eszményt szolgálnak. Az aere perennius,
a horatiusi ércnél maradandóbb költői alkotásba vetett rendit-
hetetlen bizodalom újfajta hitét.^{26/} És hitet abban a görög-
ségben és Apollinaire-ben egyaránt gyökerező ~~varázserőben~~
orphikus varázserőben, amelyet Radnóti Orpheus nyomában című
műfordításkötete utószavában imígyen fogalmazott meg:

„Mikor Orpheus megpendítette lantját s énekelve útnak in-
dult, madarak szálltak fölötte, a vizekben halak úsztak felé,
bokrok guggoltak köré, fák ballagtak, sziklák cammogtak utána,
a vadállatok előbujtak oduikból s a hegyek és a völgyek nim-
fái könnyezni kezdtek.

„A költők többé-kevésbé Orpheusok ma is, s a madarak, halak,
bokrok, fák, sziklák s vadállatok ma is követik őket, a nim-
fák szívét ma is meghatja énekük.”^{27/}

A halhatatlan költő és a ronthatatlan alkotás eszményét
fedezhette föl Radnóti -- mint Sötér Istvánnal mondtuk --
az általa fordított La Fontaine-műben, A kigyó és a ráspoly-
ban; ezt a Nyolcadik ecloga felé is mutató eszmeiséget is ott
érezzük -- a veszendő és elveszejthető test ellentételezése-
ként -- a már látott, Szent Pált idéző Chartres-ben, -- „test-
ben éltem én, / de mégsem test szerint vitézkedém” -- csak-
ugy, mint a Kosztolányitól bucsuzó Ének a halálról soraiban,
ahol a „zöld lobogás”-ban, a lomb szemléleti képében, --
láthattuk --, tul a földbekerült test átpoétizált természeti
körforgásán, a köztünk maradt művet is sejteti, s ugyanott a
halhatatlan lélek utjait -- eddig nála ismeretlen religiózus
hangvétellel -- az Ur őrizetére bizza.

/.../ s oly szörnyű, szörnyű így,
mi egy világ volt, kettelé kering!
vagy bölcs talán? a holttest tudja itt.
Óriza Uram, a lélek útjait.^{28/}

Sokkal határozottabban, -- erőteljesen a Nyolcadik ecloga eszmeiségét előlegezve -- fogalmazza meg a költői öröklét gondolatát a Sik Sándor ötvenedik születésnapjára „tanítványi és fiui tisztelettel és szeretettel” néki írott Köszöntőben, ~~XXXXXXXXXXXX~~ /1939/, ahonnan fejezetünk mottója ered, és amelynek vezéreszméjét végső eclogájával fogjuk együtt látni. S ugyancsak ~~XXXXX~~ az időtlen költő eszméjét halljuk ki a Bubits halálára írt, -- más oldalról már látott -- Csak csont és bőr és fájdalomból, amely -- mint egy halottimise -- a requiem-től a lux aeterna-ig emelkedik.

/.../ Ime,

Balázs, kihez könyörgött, vedd karodba!

O, requiem aeternam dona ei... Domine! /.../

s akit már régen elnagyott a hang,-
gyászold meg őt, te konduló harang,
lebegő lélek és gömbölyü gyöngy /.../

Tudtuk már rég, minden hiába, rák
marcangol és szemedben ott ragyog
egy messzi és örök dolgokból font világ,
s hogy oly időtlen vagy te, mint a csillagok. /.../

Halott keze nem fogja már a tollat,
béhunyt szeme nem lát több éjszakát.
Örök világosság, kibomló égi láng
röppen felé a földi füstön át.^{29/}

Bármennyire is élne benne a vágy a béke, a jó hír, a szelid Jézusélmény iránt, /Lapszéli jegyzetek Lukácshoz/, a kor a Biblia narcos hangjait kényszeríti ki belőle. Habakuk prófétát idézi, s vele Ezsaiást, az örökké lángoló, a Nyolcadik eclogában tetőpontra hágó prófétai dühöt; amely képviségében is ott tér vissza. /Lapszéli jegyzetek Habakuk prófétához./ 1939. júliusj Bergsoni-prousti technéjü, naplójegyzetében, a János jelenéseiben pedig az Anschluss következtében megszállt Bécs pályaudvarán az Apokalipszis félelmetes látomásai bomlanak ki előtte; s csak majd Strasbourg katedrálisának hirdető fensége ad feloldódást a nyomasztó uti élmények után; akár a Jelenések könyvének -- általa idézett -- berekesztésében Krisztus újra eljövételének -- majd a Nyolcadik eclogába is átszüremlő -- ígérete.

Mert a zajos pályaudvaron -- írja -- „ujra fölötlik bennem, -- fölötlik? izzani kezd bennem az eltemetett kép! /.../ látom az asszonyt, a napba öltözöttet s a sárkányt! s Mihályt viaskodni vele. S látom a hétfejű vadállatot s a földből jövő kétszarvut is. Vidám aratás és rettenetes ősz... jajong felém az apokalipszis szava.” /mi már tudjuk, amit ő csak idegeiben érezhetett ekkor még: a rettenetes ősz valóságát, a világháború és majd -- idősikváltással -- ~~a franciáknak utána~~, ott-hon, egy kánikulai délutánon -- mint írja -- „hirtelen eszembe jut a János jelenései-nek egyik képe, kibomlik, forogni kezd. A sárkány áll az égen a napba öltözött asszony előtt, hét szája nyitva, a vörös, duzzadt nyelvek ^{közt} villogó, görbe, fehér fogak; várja a születni készülő fiút, hogy meg-egye...” [...]

„Eszter, a gyerekkori szolgáló mesélte mindig este ezt a részt a Jelenések-ből, azóta hordom. Tíz éves korom óta.”

Lázasan keresi a tervezett átköltéshez szükségesnek vélt irodalmat; Babits Amor Sanctusának tanulmányát, Sik Sándor Zsol-tároskönyvének jegyzeteit olvassa; sorok hangolásával kísérletezik. Majd az újabb vallomás:

„S az egyik éjjel, három reketével najszolt szívvvel olvasni kezdem előlről a Jelenések-et /.../

„Félhárom volt, hogy a végére értem.”

Majd ismét az eredeti idősik; a németek megszállta Bécs pályaudvarának, katonák zajától is hangos, rettenetes közege.

„S itt a pályaudvaron a tömegben végigmondom újra a befejezést. Most tudtam meg, hogy -- tudom.”

„Bizonyságot teszek pedig mindenkinek, aki e könyv prófétálásának beszédeit hallja: Hogy ha valaki ezekhez hozzátesz, e könyvben megirt csapásokat veti Isten arra;

„És ha valaki elvesz e prófétálás könyvének beszédeiből, az Isten annak részét eltörli az élet könyvéből és a szent városból és azokból, amik e könyvben megirattak.

„Ezt mondja, aki ezekről bizonytságot tesz: Bizony hamar eljövök. Ámen, bizony jövel, Uram Jézus!

„A mi Urunk Jézus Krisztusnak kegyelme legyen mindnyájan tiveletek. Ámen.”

És ha a Jelenések könyve gyerekkorból maradt látomásainak megverselésétől -- a féltő hitvesi szeretet szavaira -- el is állt, a befejezés eszmeisége jellegzetesen tér majd vissza a Nyolcadik ecloga költői-prófétai rokon elhivatottságot hirdető szavaiban és szabadság-prófeciájában. 30/

Ugyszintén krisztologikus értelmezésű jövő-látomás kerül egyúvé a Vergilius IV. eclogájából származó aranykori jóslattal Radnóti Negyedik eclogájában. Nemcsak azért, mert a vergiliusi aranykori jóslatot, -- mint egy Radnóti fordította.

Huizinga-tanulmányból, A reneszánsz problémájából is tudjuk --, „már a legrégebbi keresztény teológia is úgy értelmezte (...) mint Krisztus születésének megjövendölését”; hanem azért is, mert a Huizinga által idézett középkori, a kereszténységet és a keresztény ujjászületés korszakát jelző metaforákat, /hajnalpir, fénylő napsütés/, Radnóti a maga művébe helyezte. Hiszen ha meggondoljuk, hogy a napsütés Huizinga előadásában éppen a gazdagabb kegyelem, a szabadság és a szeretet, a keresztény ujjászületés kora kora fölött fénylik, /a hajnalpir az első kereszténység korát ragyogta be/, úgy aligha maradhat kétségünk Radnóti -- a Huizinga-kötet fordításának évében, 1943-ban írott -- Negyedik eclogája aranykoriságának legalábbis egyik eredőjéről.

Segíts szabadság,

ó hadd leljem meg végre honnomat!

A csúcsot újra, erdőt, asszonyt és bokrokat,
a lélek szélben égő szárnyait!

És megszületni újra új világra,

mikor arany gőzök közül vakít

s új hajnalokra kél a nap világa.

S mindezt abban a natalmas szabadságkölteményben olvassuk, amelynek megannyi eleme ott izzott már az Előhang egy „monodramához” soraiban, ám az ujjászületés és a szabadság általunk aláhuzott, huizingai eredetű metaforáit ott még nem találhatjuk. ^{31/} S az 1943. március 15-én befejezett mű örök erejű, hősi, váteszi elszántsága, Ézsaiástól eredő, s kora ellen zengő prófétai haragja, akár a krisztológikus aranykor látomása, a Nyolcadik eclogában fog visszatérni.

1943 hoz fordulatot -- a már érintett övallomása szerint -- tizennyolc éves kora óta vallott katolicizmusának dolgában. E téren a látszólagos ellentmondások sorával kell számot vetnünk. Megkeresztelkedésével kapcsolatban igen eltérőek a nézetek. Komlós Aladár például, -- hogy csak a legnagyobb visszhangot kiváltó vitára utaljunk -- Radnótinak a szocializmushoz való viszonyát éppen a katolizálás miatt nem látta problémamentesnek.^{32/} Tolnai Gábor válaszcikkében^{33/} Radnótinak a polgari irodalomba való visszaperlését vetette Komlós szemére. A polémia -- amelyhez Vértés György is hozzászólt, Radnótinak a Gondolatban vitt szerepét hangsúlyozandó^{34/} -- Koczka Sándor zárta le.^{35/} Ezután irt széljegyzetet a vitához Rónay György az Uj Ember hasábjain, amelyben előadja, hogy ő egy katolikus költői antológiában megkülönböztetett helyet biztosítana Radnóti Miklósnak, nem dogmatikai megfontolásokból, nem is mint a fülbemászó katolikus hangok megszólaltatójának, hanem mint olyan költőnek, akinek sajátja a szenvedés és az áldozat katolikus élménye, ama „Mysterium passionis”, amely szerinte nem katolikusok számára aligha felfogható.^{36/}

Radnóti katolicizmusának megítéléséhez persze kivált életrajzi szempontból van köze annak a ténynek, hogy megkeresztelkedett. Az irodalomtörténet számára a költői attitűd a lényeges mindenekelőtt. De mert a keresztség felvételének tényét kiaknázni próbálta már /Radnóti „antimarxizmusát” hangsúlyozandó/ az emigráns jobboldal, a katolicizmusának tényét bagatellizáló voluntaristák pedig jobb esetben átmeneti válságot, rosszabb esetben pusztán érdekselekedetet láttak a kérdésben, s az utóbbi elképzeléshez itt-ott még Radnóti „zsidó-apológiája” vagy éppen elmarasztalása is kapcsolódik, feltétlenül irodalomtörténeti érdekű a kérdés tisztázása.

Koczka Sándor lapnoti naplója egy részletét idézi. Ebben a költő vallásgyalázási perére emlékezik vissza. Keserűen írja, hogy a vádban hangsúlyozták: „más vallás tisztelete tárgyához hasonlítja magát.” (Ludjuk, hogy Arckép című, idézett verséről van szó./ Majd így folytatja: „Akkoriban elhatároztam, hogy megtérek, hogy ne »más vallás« jelképeivel éljek, mert ez nekem nem »más« vallás, az Újtestamentum költészete éppugy az enyém, akár az Ótestamentumé s Jézusban is »hiszek«, nem tudok jobb szót rá, bár a hit... De aztán egyre rosszabb lett zsidónak lenni, itt-ott előnyöm lehetett volna a vallásváltoztatásból s ez megcsufította.”^{37/} A per, /1931/ körüli időben felmerült vallásváltoztatási szándék indítéka kétségtelenül az az esztétikai katolicizmusa lehetett, amelyből látott, profán-vallásos versei is eredtek. A naplórészlet továbbá kiemeli azt, ami költészetéből is egyértelmű: hogy a teljes Biblia költészetét a sajátjának ismeri. Majd az intellektuális kétség egyértelmű jeleként állapítja meg: „Jézusban is »hiszek«, nem tudok jobb szót rá, bár a hit...” Ám a naplórészlet legelgondolkoztatóbb közlése az, amelyben az érdekből történő megtérés látszatától való félelméről ír. „Akkoriban elhatároztam, hogy megtérek /.../ De aztán egyre rosszabb lett zsidónak lenni, /.../ s ez megcsufította.” 1943-ban sokkal rosszabb volt Magyarországon zsidónak lenni, mint a harmincas évek első felében. S az a költő, az az ember, aki így gondolkodott már akkor, -- „itt-ott előnyöm lehetett volna a vallásváltoztatásból, s ez megcsufította” --, tehát ő 1943-ban előnyökért, /ha lettek is volna/, nem katolizálhatott. Indítékai, amelyeket tőle ismerhetünk, egészen másról vallanak.

1942. január 8-i, Sik Sándorhoz írott levelében olvassuk:^{38/}

„Mélyen tisztelt Professor Uram,
ne haragudjék, hogy levéllel zavarom, de nagyon hosszú ideje megszoktam már, ha bánt valami, ha nagy öröm, vagy nagy méltánytalanság ér /ez utóbbi gyakrabban fordul elő/, akkor Professor Úrhoz fordulok, Professor Úrral beszélgetek. Ezt pótolja, egyoldaluan ugyan, -- ez a levél.”

Ami Radnótit illeti, ismét nagy méltánytalanság érte. Horváth Béla, akkori ismert újságíró és füzfapoéta ugyanis denunciáló kritikát írt a Vigilia 1942. januári számában, Radnóti és több költőtársa ellen, akik szerepeltek a Mai magyar költők című antológiában.^{39/} A költőt az inszinuáció tényén túl az bántja, hogy a katolikus Vigilia adott helyet ilyen irományoknak.

„Talán ez az, amiért mindezt megírtam Professor Úrnak. Mit csináljak? Mélyen katolikus léleknek tartom magam, talán Professor Úr is annak tart, -- ime a második kérdés: összefér ez az egész kimondhatatlan mocskosság Possonyi és Just urak katolikus lelkiismeretével, akik egy u.n. katolikus folyóirat tekintélyét és hasábjait ocaadják ilyesmire? Horváth B. féreg, mondjuk lefricskázom magamról, ha Professor Úr is így véli helyesnek, de abban még nem döntöttem, hogy Possonyit kioktasam-e a katolikus lelkiismeretre...”^{40/}

Figyelmet érdemel még 1943 husvét vasárnapján Sik Sándornak írott levele. Lényegében a vallásváltoztatással kapcsolatos, hivatalos formáságokról szól. Az azonban nem közömbös, hogy a költő mért szeretné a keresztelő szertartást a következő vasárnapra, május másodikára. Ugymond: „Szeretném, ha másodikán lehetne mégis, ötödikén betöltöm a harmincnegyedik évemet, -- ezért.” Ennek az „ezért”-nek a benső tartalmáról, s a megalázzott, kiszolgáltatott ember nem „törvények” előli azilumkere-

séséről olvasunk Zolnai Bélához, másik kedves volt professzorához és felkért keresztapjához írott levelében.

„Mélyen tisztelt Professzor Uram,

hosszú hallgatás után s kissé szokatlan kéréssel jelentkezem, -- igyekszem is már előljáróban magyarázkodni. Mintegy tizenöt esztendeje határoztam el magamban, hogy harmincnegyedik évem betöltése előtt megkeresztelkedem. Krisztus harminchárom esztendő múlt s még nem volt harmincnégy, mikor megfeszítették, -- ezért gondoltam így. S azért, -- bár tizennyolc éves koromtól katolikusnak érzem és vallom magam, -- mert azt hittem, hogy ez a megőrült és aljas világ csak rendbejön addig, megszűnik a zsidóüldözés, magánügy, benső ügy lesz az én megkeresztelkedésem is, nem gondolhatja senki spekulációnak, vagy menekülésnek. A világ ugyan ma örült és aljas igazán, de spekulációnak, vagy menekülésnek valóban nem hihető ma már a megkeresztelkedés, hisz semmi reális előnye nincs. Erkölcsi aggályaimat így elmosták a burjánzó törvények és rendeletek. Viszont két hét múlva betöltöm harmincnegyedik évemet s meg akarom tartani régi fogadalmamat. Nem egészen így képzeltem el, hiszen 1942 júliusa óta munkaszolgálaton vagyok, tavaly októberig Erdélyben raboskodtam, október-novemberben a hatvani, sőt hatvani cukorgyárban lapátoltam a szenet és cipeltem a cukorzsákokat, azóta itt Pesten, egy angyalföldi faárúgyárban lövedékládákat csinállok, napi tíz órán át, „civil életemtől” harminc percnyre s csak vasárnap vagyok szabad, -- most egyheti húsvéti szabadságon vagyok.

Sík Sándor keresztel, május 2-án, vasárnap. Szeretném Professzor Urat felkérni a keresztapaságra. Azért gondoltam Professzor Uramra, mert /bár ez a vizsgaeredményeken annakidején nem nagyon látszott/ szellemben egyik leghűségesebb tanítványának

érzem magam s úgy erzem, hogy Professor Uram is kedvelt és becsült. Sík Sándor is nagyon bátorított e kérésre. A keresztelés óráját /a nap biztos/ még nem tudom pontosan, valószínűleg délebban egy órakor lesz, ezt megírom még, ha beleegyező választ kapok Professor Úrtól. Ha Professor Uram nincs Pesten akkor, vagy nem szándékszik eljönni, helyettesítheti magát, a helyettesítést Ortutay Gyula barátom is készséggel vállalja. Remélem, megtalálja ez a level Professor Urat,

mély tisztelettel és szeretettel köszönti régi tanítványa
és híve:

Radnóti Miklós

Budapest, 1943, április 23. V. Pozsonyi út 1 II. "41/

Vas István, -- aki utóbb hozzájutott az Újmódi pásztorok éneke egyik lefoglalt, büntetőtörvényszéki példányához --, a Mért vijjog a saskeselyű? egyik poétikusan szép részletében azon tündött el, hogy a kötetben kék írónnal jelölt, inkriminált sorok láttán, a kamaszos blaszfémiákban megbuvó gyöngédségre, vagy az Arckép emlékezetes soraiban /„Huszonkét éves vagyok. Így / nézhetett ki ősszel Krisztus is / ennyi idősen..."/ az azonosulás különös merészségére akkoriban fölfigyelt volna-e? Majd megvallja: „Később sem vettem észre. Csak most, hogy a kék ceruzavonal mellett az öt sort nézegetem, [az Arckép sorait,] látom derengeni mögöttük egy levélnek a mondatait...” S felidézni mellé a Zolnai Bélának irt, iménti látott vallomás Krisztuspárhuzamát. Amely ugy vetül rá az Arcképre, mintha egy merész tárlatrendező Michelangelo ifjúkori, és siremléknek szánt, kései Pietáját helyezné egymás mellé. 42

A Zolnainak szóló leveléből ugyanakkor az is kitetszik, amit a Koczás Sándor idézte naplórészlet már igazolt. Az, hogy korábban oka volt tartani az érdekből történő megkeresztelkedés látszatától. A „faji” alapra helyezett „zsidótörvények” azonban a megkeresztelkedettek /és kivált az újonnan megkeresztelkedettek/ számára előnyöket nem biztosítottak. Ezen egyedül Nagybecsonyi Nagy Vilmos honvédelmi miniszter 1942. december 21-i rendelete ütött erkölcsileg rést, amely elrendelte a zsidó származású, keresztény vallású munkaszolgálatosok számára a sárga helyett a fehér karszalagot. Nagy Vilmos azonban a munkaszolgálat intézményének egészét igyekezett emberségesebbé tenni, így rendelete a fehér karszalagot viselők számára külön elbánást nem irt elő.⁴³ Mindenesetre a fehér karszalag ténye, s némely egyházi vezetők a keresztény vallásuk érdekében történt időnkénti kiállása kelthettek bizonyos illuziókat, ha -- láthattuk --, nem is Radnótiban. Ám az érdek látszatának féltelmétől nehezen szabadulhatott. Ezért volt szükség arra, hogy felesége -- féltő szeretetétől is indítva -- rávegye a válásváltoztatásra.⁴⁴ Amely -- láthattuk -- egy hosszú lelki folyamat aktus szerinti lezárása volt. S ebből leglényegesebbnek magát a folyamatot tartjuk. S azt sem úgy, mint többen jobbról és „balról” megkísérelték beállítani: hogy konfrontálják valójában nem dogmákhoz kötődő katolicizmusát és ugyancsak nem dogmákhoz kötődő szocializmusát egymással, nem is szólva az olyan felfogásról, amely az egyik révén a másikat tagadná. Mint ahogy a művek alapján abban sincs okunk hinni, hogy a katolicizmus amolyan közjáték lett volna Radnóti életében, amely előtt szocialista költő lett volna, s megint azzá vált volna utána. A kettő -- kivált érett korszakában -- a léleknek, a világképnek nem különidejű valósága. Ezt látta világosan -- említett glosszájának tanúsága szerint -- Rónay György, és Radnóti szo-

cializmusáról, sőt, ha nem volna ilyen összefüggésben oly szó-
katlan a szó, bizvást írhatnók: kommunizmusáról tett tanubi-
zonyságot Sik Sándor is, aki tanítványáról tudván tudta:

„Nem ismert megalkuvást sem világnézetben /s ez nem jelen-
téktelen dolog, ha meggondoljuk, hogy olyan világnézet hive
volt, amelynek abban az időben börtön és megvetés volt az osz-
tályrésze/ -- sem életformaiban, sem -- és ez a döntő, ha író-
szemléltünk, -- munkájában.”^{45/}

Éppen 1943 második felétől teljeseedik ki -- mostmár legéret-
tebb fokon -- költészetének szocialista ihletettsége, s ez
csakugy sajátja marad mindvégig,⁴⁶ mint ahogy a biblikus, hit-
béli megnyilvánulások is tovább kísérik, hogy majd a bori fog-
ság idején, a Nyolcadik eclogában teljesejdenek ki utoljára.

x

Radnóti verseiben, sem a keresztség felvétele előtt, sem u-
tána, ne keressünk -- Rónay György glosszájának szavaival élve
-- valamilyen „fölbemászó katolikus hangot”. Az efféle szentes-
kedést is megérti, ha jó szándéku, ám az ő mélyen intellektuá-
lis költészetének ehhez nem lehetett köze. Ez is kitetszik Sik
Sándorhoz írott leveléből.

„Horváth Bélát eddig lelkiismeretlenül jó újságírónak tar-
tottam /mint Milotayt, Oláh Györgyöt, vagy akár Zsolt Bélát/
és nagyon gyöngé, bádoghangu költőnek, de a »Miasszonyunk bo-
hóca»-ra gondoltam, arra, hogy mindenki képessége és tehetsé-
ge szerint szolgálja az Urat. Ő úgy, hogy versszakonként három
szentet rángat le az égből... Vigilia-beli cikkecskéje óta: fé-
regnek tartom.”⁴⁷

A Radnóti-költeményekben továbbra sem csak a váteszi-prófétai hangütésükből érezhetők ki a biblikus, hitbéli reminiscenciák. Több helyütt ezek egészen áttételesek. Így Kolumbusz című versében is.

A költemény 1943 június 1-én keletkezett. Alapja jelentős olvasmányélmény. 1941-ben jelent meg Szerb Antal fordításában Kolumbusz utinaplója.⁴⁸ Az Amerikát tudtán kívül felfedező hajónak kettős küldetése volt. A Nagy Kán népét megtéríteni, valamint kincseket és ingyen munkaerőt szerezni. E bizarr ellentmondásra Szerb Antal figyelmeztet, a kötet bevezetőjében.⁴⁹ Mindenesetre a napló nem nélkülözi a korból adódó vallási motívumokat, s ezekből Radnóti is merít.

„In Nomine Domini Nostri Jhesu Christi”

igy kezdte régen s most nem ér rá naplót írni.

Valóban, e sorral kezdte Kolumbusz a naplóját.

A könyvben szél lapoz. Otthagyjá, másra gondol,
fölötte vad, feszes, nagykarmú ég dorombol.

E negyedik sor képisége, -- amely az izgalmat, a nyugtalan várakozást szuggerálja, Szilveszter és újév között című versfüzérének utolsó tagjára, a Reggelre emlékeztet.

Úgy állok partodon fiatal év,
mint egyszer hajón az Ádrián,
szigorú hajnal volt és karmos ég /.../

Vagyis az utazás az ő élménye is. Persze sok motívumot átvesz a naplóból.

Kolumbusz szétvetett lábakkal áll s az éjben
négy lázadó kuporg az árbocok tövében
s hintál a nagy hajó és zeng a sok vitorla.

Tévedne Rodrigo? Lehet... S szűk lesz a toroka..
Dehát a fűcsomók nem földközelt mutatnak?
és láttam én magam, madárraj szállt nyugatnak,
tegnap meg egy galamb.

Kétkedés. 'Partot érek-é?' 'Az omenek csalhatnak.' 'Társam is
tévedhetett.' De voltak jelek, amelyekről maga Kolumbusz bizo-
nyosodott meg; mint naplójában olvassuk. "Először pillantottunk
meg nagy tömeg üde zöld fűvet." "/.../Martin Alonso/.../ nagy
madárrajt látott nyugat felé repülni, és így azt reméli, az éj-
szaka folyamán megláthatja a szárazföldet/.../" -- Ezek eleddig
téves omenek a naplóban. Majd következnek a hiteles előjelek.
"Láttunk egy galambot/.../" /Ez, Radnóti versében, amint lezár-
ja a földet érést sejtető előjelek sorát, már-már Noé galambjá-
ra emlékeztet az olajággal./ Majd ezt olvassuk: "E földet elő-
ször egy Rodrigo da Triana nevű tengerész pillantotta meg." --
A napló áthatásai a versben, /fű, madárraj, galamb és Rodrigo
személye/, eleddig azonban csak költői rekvizitumok. A vers ké-
pisége más tájakra vezet. A Radnóti fordította Victor Hugo vers,
a Stella egy részletére emlékeztet.

Éj volt, hiába szállt árnyék már itt, meg ott,
az égen isteni mosoly világított,
ezüstös fény szitált a ringó árbocokra,
sötét volt a hajó s fehér a nagy vitorla.

~~... a part szegélyén hallgatott/.../~~

Radnóti versében pedig:

Kolumbusz szétvetett lábakkal áll s az éjben
négy lázadó kuporg az árbocok tövében,
s hintál a nagy hajó és zeng a sok vitorla. 50/

/Hugonak ezt az isteni gondviselést és a szabadság apothéozisát
összekapcsoló versét mélyen a magáénak érezhette Radnóti, hi-
szen, -- mint láthatjuk --, e mű zárásából került a Száll a ta-
vasz...-ba, majd az À la recherche...-be a szabadság angyala./
nem csekély)

Bizonytalanságok, torokszorító várakozások, ~~kiháras~~ küzdel-
mek után olvashatjuk a Kolumbusz utolsó versszakában:

S „föld! föld!” -- üvölt a hang.

És péntek volt, két óra és sötét a hajnal,

„Laudetur” -- mormolták s álltak levett kalappal.

„Hajnali két óra felé tűnt fel a föld/.../” -- olvassuk a nap-
lóban. Majd alább: „Péntek volt, amikor egy szigetre értünk
/.../” De nem valamilyen nagypénteki misztériumot látunk a nap-
lóban, hiszen nappal érték el azt a szigetet, és gyönyörködtek
a meztelen bennszülöttekben. -- Az első téves jelek folytán
földet sejtő Kolumbusz korábban, ^{igaz,} ~~ezzel~~ leírja: „Térdreborul-
tam, hogy hálát adjak Istennek, mialatt Martin Alonso legénység-
gével a Gloria in excelsis Deo imádkozta.” A föld valós meg-
pillantásakor pedig összegyűlt a legénység, „hogyan tengerész-
szokás szerint elénekelje a Salve Reginát”. Hogy ez amolyan
szokványos aktus volt, arra Szerb Antal hozzáfűzött jegyzete
figyelmeztet: „Colombus tengerészei minden este ezt imádkoz-
ták.” -- Radnóti szuverénül él a napló nyújtotta adalékokkal.
A megérkezés diadalát jelzi az 'üvölt' szó. „S föld! föld!
-- üvölt a hang.” És péntek volt, és sötétség volt, mint ama
pénteken, mikor Krisztust megfeszítették, és a hajnali sötét-
ségben fölhangzik a partot értek zsoltosmája:

"Laudetur" -- mormoltak s álltak levett kalappal.

Kétségtelenül megérkezés, révbejutás, lehorgonyzás ez. 51/

1943 szilveszterén verset olvas fel társaságának. A Nem tudhatom...-ot. Személyes nitvallasát a hazáról, s népe nevében elmondott könyörgését a hazáért. Az utóbbi bibliai ihletettsége kétségtelen. Hiszen számba se lehetne talán venni a könyvek könyvének mindazon helyét, amely a választott nép panaszáról, könyörgéséről szól, nagy szorongattatások idején. Mindezek pedig ott élnek abban a nagy vallomásban, a hazáért, a nép sorsáért fölszálló könyörgésben, imában, amely a Nem tudhatom... befejezéseként ránk maradt. Persze, ez a biblikus pátoz mélyen a magyar multban is gyökerezik.

Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép/.../
A haza fiainak büneiért szenved, pusztul. Így keseregtek már a reformáció korának prédikátorköltői, így vall a tőlük tanuló Zrinyi, Alektó küldetését leírva a Szigeti veszedelemben, s így az ő eszméin is nevelkedett Kölcsey már a Himnuszban is, --
"Hajh, de bűneink miatt..." --, Zrinyi dalában is, és a nemzet-halál iszonyu víziójával szembesülve, Zrinyi második énekében.
S mint Ábrahám az ott található vélt igazak kedvéért könyörgött az Urhoz Sodomáért, mint Kölcsey könyörgött -- hasztalan -- a Sorshoz hazájáért, úgy száll fel a költő könyörgése büntelen övéi nevében.

de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,
és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek.

Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.

Az óvó, a kiszolgáltatottak védelmére hívott szárnyas felleg jelképét a Biblia átsugárzása emeli az azt megelőző sorok fennköltségének magaslatára. Hiszen Mózes népe előtt nappal felhő, éjjel tűzoszlop képében haladt az Ur, /II. M. 13;21./, Sinai hegyéről pedig így szólott Mózeshez:

„Ti láttátok, a mit Egyiptommal cselekedtem, hogy hordoztalak titeket sasszárnyakon és magamhoz bocsátottalak titeket.”

S hogy megjelent Sinai hegyén, „harmadnapon virradatkor, mennydörgések, villámlások és sűrű felhő lón a hegyen/.../” /II. M. 19; 4, 16./ A tiz parancsolat kinyilatkoztatása után pedig „Távol állt azért a nép, Mózes pedig közelebb méne a felhőhöz, melyben az Isten vala.” /II. M. 20;21./

Bár a szárnyas, „virrasztó éji felleg” jelképéhez ezek az általunk kiemelt képi megjelenítések állnak legközelebb, mégis a felhő és a szárny amaz isteni oltalom jelképeként a Zsoltárok könyvében vált legkivált elterjedtté. S a zsoltárok, -- tudjuk --, Radnóti számára Sik Sándor psalteriumából is ismertek voltak. A vers végső sorára így válaszolnak például ezek a Sik-zsoltárok: Az Ur „Felhőt borított oltalmul föléjük”, /104. zsoltár/; „Szárnyaid árnyékában / Én lelkem megvonul, / Amíg a romlás elvonul.” /56. zsoltár/. S ezek szépirodalmi kisugárzásai sem ritkák. /Igy például a szárny-metaphora Schiller -- Beethoven IX. szimfóniájába került -- Örömdájában./ A védőszárny pedig köznyelvi szóképpé lett. De a könyörgés e sora -- Ábrahámot, a prédikátorköltőket, Zrinyit, Kölcseyt idéző előzmények veretességével, a hazánkra jelt író béke ujja metaforával, /a Dániel könyvében Nabukodonozor

sorsát megjelölő -- falra író köz pandanjával/, vagyis minde-
~~zenek~~ zekkel együtt -- nem állhat meg stilustörés nél-
kül a köznapiság fokán. A biblikus-archaikus érzelmi töltésű
vallomásnak, érvelésnek, reménykedésnek hasonló érzelmi tölté-
sű könyörgés a lezárója. 52/

Váteszi-prófétai hangot üt meg a költő, ~~de~~ nagyon is evilá-
gi mondandóval barátja, Dési Huber István halálára írott nagy
verse, a Nem birta hát... már látott záróstrófájában: „Ember
vigyázz, figyeld meg jól világod...” s ezt csak fokozza az,
hogy e felszólításban ott visszhangzik az Ur intelme Az ember
tragédiájából: „Ember, vigyázz!” /második szín/. -- A mű a dol-
gozók Magyarországanak -- a multat tekintve, ^(lát hat utó) illuziótlanul,
/„a dolgozók nehézkes népének” kegyetlenségét is felpanaszolva/
de a jövődöt nézve bizodalommal -- elkötelezett Radnóti utolsó
olyan üzenete, amelyet még ő hozhatott nyilvánosságra. 1944
március 12-én, egy héttel Magyarország német megszállása előtt
^{közli}
~~az~~ a Népszava. S március 19-ével sok minden bevégeztetett.
a költő)

A német megszállással ~~Radnóti~~ -- mint megannyi sorstársa --
teljesen kiszolgáltatottá válik. Egymást követik a zsidóellenes
rendelkezesek. Különféle ingóságok elvétele; a sárga csillag
viselésének kötelezettsége; az összeköltöztetések; majd vidé-
ken a deportálások. Radnóti a csillagviselés életbeléptetése
előtti napon, ^{/április 4-én/} -- Vas István társaságában -- bucsut vesz a belvá-
rostól; felkeresi -- többek között -- a piarista rendházban
^{aki megáldja őket}
Sik Sándort, hogy aztán végső bevonulásáig -- a megbélyegző
jegy viselését elkerülendő --, ne lépjen ki többé az utcára. 53/
A csillagviselés bevezetésének napját pedig jellegzetes -- és
témánkat illetően sem jelentéktelen -- verssel „köszönti”.

Zsivajgó pálmafán
ülnék legszívesebben,
didergő földi testben
kuporgó égi lélek.

Tudós majmok körében
ülhetnék fenn a fán
és éles hangjuk fényes
zaporként hullna rám;

tanulnám dallamuk
és velük zengenék,
csodálkoznék vidáman,
hogy orruk és faruk
egyforma kék.

És óriás nap égne
a megszállt fák felett,
s szégyenleném magam
az emberfaj helyett;
a majmok értenének,
bennük még ép az elme,-
s talán ha köztük élnék,
nekem is megadatnék
a jó halál kegyelme.

/Zsivajgó pálmafán; 1944. április 5./

A költő, a „didergő földi testben / kuporgó égi lélek” vágyódása az emberi törzsfejlődés alatti, állati létbe, oly tragikus irónia, amelyben a tragikum válik uralkodóvá. Ezért komolyan kell vegyük amaz égi lélek toposzát csakugy, mint „a jó halál

kegyelmét".

Hogy a lélek milyen fontos és többjelentésű ~~xx~~ fogalom az ó
szótárában, az immanenstől az egészen éteri transzcendenciáig,
azt számos verse szemlélteti.

Szálldos a lélek még;

de holnap pihenni

egy fára leül tán,

vagy emlékként búvik meg

a férfiak szíve alján,

ó, hosszú aggastyán!

Illón gyászol e föld/.../

/Elégia, 1934./

Mint hajónak ormán viharban,

villám fényinél

kiált az ór, ha partot látni vél,

úgy vélek én is, mégis partokat és

lélek!

kiáltok fehér hangon én is.

/Háborús napló; Kedd este, 1935-1936./

Város a dombon és bugó harsonaszó.

Igyekezz lélek még, légy újra hatalmas,

mert éget, mint hideg vas

a sorsod és olyan konok is,

igyekezz lélek és

törj föl fiatal év.

Míg lassan indult a nagy hajó
s orrán halkán repedt a szürkesség,
halászok álltak a parton ott,
magányos lelkek, órjás kezekkel.

Úgy állok én is, magányos lélek itt,
repedj szürkesség, s törj föl fiatal év.

/Szilveszter és újév között: Hajnal; Reg-
gel. 1935./

A lélek egyre többet elvisel,
holtak között hallgatag ballagok,
újszülött rémek s hittek kísérek
és a vándorlófényű csillagok.

/Elégia, 1936./

S a már részben látott sorok a Kosztolányit elsirató Ének a ha-
lálról strófáiban, amelyben ~~talán~~ ^{alighanem} még az ősmagyar hitvilág lé-
lekmadara is megbuvik:

s felrebbenő madár fenn sírdogál!
A lélek oly ijedt és lebbenő,
akár a hús, könnyűszárnya felleg,
melyre forró csillagok lehelnek. /.../

Őrizd Uram, a lélek utjait.

(Vas István felesége,
Vagy Kassák Lajos neveltlánya, a táncművész Nagy Etel emlékének
szentelt Ősz és halál, /1939/, amelyben az átesztétizált halál
látott képei és „a hűtlen ég” panaszos említése legalább oly
lényeges, mint az alábbi strófák, amelyekben -- Bori Imre sze-
rint -- a költő a predestináción mereng el. 54

Ó, honnan táncoltál a fenyre tő?
falak tövéből, nyirkos, mély sötétből!
S miféle szárnyas akarat emelt?
mit láthattál, micsoda égi jelt?

S mi lett belőled, mondd?
te léleküzte test,
te röppenő és dobbanó!
a gyertyák lángja és a friss
lehellet táncol most helyetted s -- érted is.

Ugyanez évben írja a Köszöntőt, amelynek Sik Sándor Enciánjából átvett sorai, -- „csak tiszta test, akár az encián, / és lélek, mint a fenyvesormi szél” --, csakugy nem lehetnek véletlenek, mint a Negyedik eclogában a majdan megszülető, a lélek szabadságát Sik Sándorhoz nagyon is közelállóan tükröző tájai, -- „A csúcsot újra, erdőt, asszonyt és bokrokat, / a lélek szélben égő szárnyait!” --, vagy mint a nagy professzort köszöntő mű fejezetünk elé írott végső strófájának e vallomása:

Társát köszönti most a gyermek,
lélek a lelket, aki eretnek
hadak között hűségre példakép;
fiú köszönti apját, egy hitvány
korban lelkéhez hű tanítvány. 55/

Vagy az Előhang egy „monodrámához” /1941/ nemcsak sokban a Negyedik ecloga felé, hanem -- amaz „égi haraggal” a Töredék-
re és a Nyolcadik eclogára is mutató sorai:

Vannak radnóti fogalmak között nenezebben meghatározható, lé-
lekre utaló megnyilatkozások. Ilyen például a hang, a benső hang
szerepe; akár az Ikrek navában, /a halott apa megjelenítése/;
akár a Negyedik ecloga benső hangja; s egészen spirituálisan a
Bálint György emlékeire írt ötödik eclogában.

és felriadok, de a hang már
hallgat, akár odakint Ukrajna mezőin a holtak. /.../

De te élsz? csak megsebesültél?
Jársz az avarban az erdei sár sűrű illata közt, vagy
illat vagy magad is?

A rettenetes árny, -- a félelem Bálint György elvesztése miatt
-- 1943 november 21-ére lett töredékesen fájdalmas verssé benne.
De ugyanez a tragikus telepátia mutatkozik meg március 11-i nap-
lóbejegyzésében, amelynek hatását -- ha lehet --, még fokozza a
Radnóti számára egyértelműen még nem tudott, de a kései olvasó
előtt ismert tény: Bálint György 1943. január 21-én, Ukrajnában
-- mint munkaszolgálatos -- elpusztult.

„A múltkor dolgozom a gépen a faárugyárban, s közben kép-
zelődöm, mint szoktam. S egyszerre hirtelen: hogy kezdenél egy
nekrológot Gyuriról -- kérdezem magamtól. A kérdés átmenet nél-
kül, érthetetlenül ér. /.../ Abbahagyom a munkát, meredten nézem
a forgó gépet és hideg lesz a szívem körül. Elkezdek befelé
hallgatózni, mint eddig is gyakran, Gyuri felé! Nem jön válasz.
Eddig mindig azt éreztem, hogy nincs semmi baj, -- él. Most újra
eszembe jut és fázom.”⁵⁶

Ilyen előzmények után megértjük a Ha rám figyelsz... „egyre
égibb hang”-jával, s utóbb majd a Gyökérből megismert „édes, égi
izek”-kel harmonizáló, kiindulául választott költői üzenetet:

Zsivajgó pálmán
ülnék legszívesebben,
didergő földi testben
kuporgó égi lélek.

S nem marad így motiválatlan a mű befejezése sem:

a majmok értenének,
bennük még ép az elme, --
s talán ha köztük élnék,
nekem is megadatnék
a jó halál kegyelme.

Mert ami „a jó halál kegyelmé”-t illeti, annak a szöveggörnyezetből egyenesen következő ironikus felhangjával legalábbis egyenértékű a vágyakozás iránta, s ami nemcsak a legtöbb vallásnak és etikai rendszernek egyik alapkérdése, de ismeretesen -- mint érette való imádság -- része a katolikus hitéletnek. /Igy szerepel -- megannyi más előfordulásáról most nem szólva -- Sik Sándor és Schütz Antal Imádságoskönyvében is. /⁵⁷

E teljes kiszolgáltatottságból tör föl a Sem emlék, sem varázslat önnön sorsával illuziótlanul számot vető, ám jövőbeli megigazulásában hívő, nagy vallomása. Dátuma: 1944. április 30. Mint a kisemmizettség, ~~kifosztottság~~ ^(nek,) ~~Hetedik ecloga~~ a kifosztottságnak a Hetedik ecloga felé mutató költői vallomáseit számbavéve már volt róla szó, nagyon is kegyetlenül való tények vezették el a lemondásnak és az altruizmusnak e szívbemarkolóan szép ^{kompozíciójához.} ~~vallomáshoz~~ -- ~~Utólag~~ ^{Utólag} hűga, az utóbb deportálása során elpusztult író, Erdélyi Ágnes tárja fel --
tul a már elmondottakon -- a költő ekkori, ~~szívesen~~ ^{szívesen} egzisztenciálisan is kétségbeejtő, megalázó helyzetét:

„Miklóséktól nagyon lehangolt levelet kaptam. A kiadóktól nem tudja beszélni kintlevőségeit, elakad minden. Fífinek nincsenek tanítványai. Vagy kéthónapi szűkös kitartásuk van mind-össze /.../ s nem tudják, meddig maradhatnak lakásukban. ~~xxx~~ /.../”^{58/} ~~xxx~~ így

Ekként csak mint végleg lezárult multra, tekinthet vissza egykori védettség-érzésére.

Eddig úgy ült szivemben a sok, rejtett harag,
 mint alma magházában a négerbarna mag,
 és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van,
 mögöttem jár, vigyáz rám s megvéd, ha kell, a bajban.

A gyermekkel elhíttett őrzőangyal szerepe párosul itt a védettség ama bibliai állapotával, amelyről Józsué könyve ad számot, /5; 13-15./ midőn Jerikho lerombolása előtt „Józsuének Isten angyala jelenik meg”.

„Lőn pedig a mikor Józsué Jérikhónál vala, felemelé az ő szemeit, és látá, ime egy férfiú áll vala előtte meztelen karddal kezében. /.../ Az pedig monda: /.../ én az Úr seregének fejedelme vagyok /.../”

E védettséggel szemben azonban ott látjuk a jelen emberét, a kifosztottat és védtelent.

De aki egyszer egy vad hajnalon arra ébred,
 hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet,
 kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
 annak szép, könnyüléptű szivében megterem
 az érett és tünődő^ü kevésszavu alázat,
 az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről,
 az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör.

A védtelenség és az alázat ~~xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx~~ itteni megvállásánál érhető tetten e költemény felnöttsége. Jól látja Bibó István ~~XXXX~~ a műben „a személyre szabott gondviselés gondolatáról lemondó végső befejezés”-t, -- ez is krisztusi „Istenem, én Istenem! miért hagyál el engemet?” -- Máté, 27:46. /Jegy)--, s az is bizonyos, hogy „jól érzékelteti a vers, hogyan jut el valaki a vigyázó és bosszuálló angyalban bizakodástól az elmélyedtebb hitig, amelyet a bosszu földadása és az alázat megjelenése jellemez.” 59/

A felnöttségnek nem ellentmondóan az alázat és altruizmus sorait olvasván ott érezzük a testvériség Szent Ferenc-i megnyilatkozását; felötlenek bennünk Giotto freskói; /Szent Ferencet kitagadja az apja; Szent Ferenc lemond a földi javakról; elajándékozta a köpenyegét és tárcái; nem feledkezvén meg róla, mint verselte meg Radnóti már husz évesen a Madárprédikációt/; és eszünkbe jut a költő Assisi szent Ferenc is a Sik Sándor fordította Naphimnusszal. ~~xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx~~ Mert miről vallanak e sorok? Az alázatról, amelynek jelzői: érett, -- tehát tudatos, végleges; tünődő és kevésszavu, vagyis csendes. E csendes „alázat”-ra füzérrimszerű asszonáncban jó a válasz: „ha lázad”. S e csendes alázat értelmezője is e sor: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről”. S csak „egy messzefénylő szabad jövő”-höz fellebbezhet. Mert néki immár igen véges az útja.

Semmi se volt s nem is lesz immár sosem nekem,
merengj el hát egy percre e gazdag életen;
szivemben nincs harag már, bosszu nem érdekel,
a világ újraépül, -- s bár tiltják énekem,
az új falak tövében felhangzik majd szavam;
magamban élem át már mindazt, mi hátravan,

nem lézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emlék, sem varázslat, -- baljós a menny felettem;
ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints.
Hol azeiótt az angyal állt a karddal, --
talán most senki sincs.

Igy hullottak el a harag négerbarna magjai. A Péntekben még
ezt olvassuk: „Vigyázz magadra, -- hallom, / hogy mindent
megtorolj!” Ott is másokért, barátaióért kíván megtorlást, de
itt már minderről lemond. Nemcsak azért mert nem érheti meg
ama jövőt, hanem mert -- szavai szerint --
„szivemben nincs harag már, bosszu nem érdekel”

Nagyobb az ő elégtétele: a jövőbeni meghallgattatás.

Légy alázatos, küzdj másokért, ne légy haragtartó, ne légy
bosszuálló. Joggal láthatunk itt evangéliumi ihletettséget.
De látnunk kell azt is, amit Vas István a bori versekben; aki
szerint Radnóti ezekben „jutott el ahhoz a végső, evangéliumi
szeretethez, ahová a mi korunkban [Radnóti és ^(a fiatal) Vas István korá-
ban] csak a szocialista eszmén és erkölcsön át lehetett eljut-
ni. E kinhalál előtt és kinhalál közben irt versekből teljes-
séggel hiányzik a bosszuvágy.” /^{60/} Mindennek nem mond ellent a
Nyolcadik ecloga és a vonzáskörébe tartozó többi versek prófé-
tai harágja, hisz mindaz már az egyetemes erkölcsi világrenden
esett rettenetes sérelmek miatt fellángolt költői-prófétai ha-
rag, -- személyes bosszúhoz semmi köze sincs./

1944 május 19-én írja Radnóti ~~köredékben maradt munkáját~~ az
Ézsaiás átkát idéző nagy vádiratét. A vers -- noha befejezett-
nek hat --, mégis a Töredék pseudo-cimet viseli; költője nem
végezhetette el rajta a még ^{eret (es)} szükségesnek tartott kiegészítéseket,
cimet sem adott neki. Másnap bevonult végső munkaszolgálatára.

A költemény többek szerint Radnóti hatodik eclogájának készült. ^{Megirt és fennmaradt verseit tekintve} Nemis igen lehet másképp. Mellette szól az a biblikus hangvétel, próféta-átkot idéző harag, amely már ott robbant a Negyedik ecloga zárásában, s majd a Nyolcadik eclogában fog kiteljesedni. Trencsényi Waldapfel Imre pedig meggyőzően bizonyítja, hogy az eclogák bukolikus jellegének klasszikus antik reminiscenciáival a biblikus hangvétel nem kell hogy stilustöréshez vezessen, mivel részben egymást átható elemekről van szó.^{61/} Bori Imre is méltán hangsúlyozza -- Hahn István tanulmánya alapján -- Ézsaiás és Vergilius IV. Eclogája között a kapcsolatot.^{62/} S gondolhatunk az Ótestamentum Jákobjára, akit a Szentírás és a rabbinikus hagyomány alapján Thomas Mann méltán ábrázol József-tetralógiájában pásztorkirálynak és írja meg szerelmét Rákhellal gyönyörű pasztorálként. És nem feledhetjük az Énekek éneke bukolikáját sem. ~~xxix~~
A Töredék bibliai hangütése pedig közvetlenül vergiliusi gondolatból ered. ~~xxx~~ Nevezetesen a Georgica ama részletéből, amelyet Radnóti mottóként Első eclogája elé irt:

Quippe ubi fas versum atque nefas: tot bella per orbem
tam multae scelerum facies;...

/Itt, hol a bűn az erény, harcok dúlják a világot,
oly sok alakban lép fel a vétek;.../

„Itt, hol a bűn az erény”. -- Erről tanuskodik Radnóti verse.

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős, -- 63/

A vers nemcsak azért megrázó, mert a szörnyű kort dokumentálja, hanem mert az „oly korban éltem én e földön” ötszöri ismétlése, mult ideje, már-már egy halál utáni szózatot sejtet. ^{64/}

S azért is, mert világa egy másik átokra méltó kor átokversére is mutat. A walesi bárdok átkot mondó Arany Jánosának soraira.

„Fegyver csörög, haló hörög,

A nap vértóba száll,

Vérszagra gyűl az éji vad /.../”

az ország megvadult s egy rémes végzetten
vigyorgott vértől és mocsoktól részegen.

Levágva népünk ezrei,

Halomba, mint kereszt,

Hogy sirva tallóz aki él /.../

Oly korban éltem én e földön,
mikor ki szót emelt, az bujhatott,
s rághatta szégyenében ökleit, --

„Ah! lágyan kél az esti szél

Milford-öböl felé;

Szüzek siralma, özvegyek

Panasza nyög belé.

„Ne szülj rabot, te szűz! anya

Ne szoptass csecsemőt!...”

Oly korban éltem én e földön,
mikor gyermeknek átok volt az anyja,
s az asszony boldog volt, ha elvetélt /.../

Még Arany szavait halljuk:

Átok fejedre minden dal,

Melyet zeng velszi bárd.”

De már felhangzanak Radnóti Ézsaiás átkát idéző, ~~xx~~ -- a cse-
kély erejűnek ható költő-átkot ~~xx~~ helyettesítő -- sorai.

Oly korban éltem én e földön,
mikor a költő is csak hallgatott,
és várta, hogy talán megszólal újra --
mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, --
a rettentő szavak tudósa, Éesaiás.

E rettentő szavakból jó néhányra a Nyolcadik ecloga olvastán
rádöbbenhetünk.

x x x